

А.В. НІКІТІНА, Г.К. БАРИЛОВА, М.В. КРАВЧЕНКО

# РИТОРИКА



Старобільськ 2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ДЗ „ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА”

А.В. НІКІТІНА, Г.К. БАРИЛОВА, М.В. КРАВЧЕНКО

# **РИТОРИКА**

Старобільськ 2021

УДК 808.5(075.8)  
Н 62

**Рецензенти:**

*Попова Л.О.* –

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України

*Кравчук О.М.* –

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов з латинською та українською мовами ДЗ „Луганський державний медичний університет”

**Нікітіна А.В., Барилова Г.К., Кравченко М.В.** Риторика : навчальний посібник. Старобільськ, 2021. 99 с.

**ISBN978-617-509-184-5**

*Посібник містить теоретичні питання та практичні вправи й завдання з риторики. Запропонований матеріал допоможе вдосконалити риторичну майстерність, навчить краще використовувати мовні засоби в різних життєвих ситуаціях – під час публічних виступів, спілкування з різними людьми. Поряд з традиційними завданнями і вправами подані креативні, які передбачають вивчення дискусійних питань, використання мовних явищ у мовленнєвій практиці.*

*Навчальний посібник призначений для здобувачів різних рівнів освіти, учителів-словесників, які займаються науково-дослідною роботою, шанувальників рідного слова.*

**УДК 808.5(075.8)**

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”  
(протокол № 1 від 31 серпня 2021 р.)*

© Нікітіна А.В., Барилова Г.К.,  
Кравченко М.В., 2021

© ДЗ „Луганський національний університет  
імені Тараса Шевченка”, 2021

## Передмова

Пропонований посібник допоможе навчити правильно й переконливо говорити, доводити власні думки, представляти свої наукові дослідження широкій аудиторії, оволодіти мовою так, щоб розуміли всі, з ким доводиться спілкуватися. Існують ситуації, коли необхідно точно, переконливо, аргументовано висловитися, бо від цього залежить вирішення важливої справи або порозуміння між рідними, знайомими, друзями.

Ефективне користування рідною мовою залежить від знань про мову й мовлення та немовні засоби спілкування, також від умінь застосувати ці знання. Здобувачам освіти знадобляться знання з риторики – науки, яка допомагає виробити найкращі якості публічного мовлення, адже будь-яка складна робота зі словом вимагає ґрунтовної теоретичної підготовки й наполегливості в оволодінні уміннями та навичками. Пропонований посібник допоможе удосконалити риторичну майстерність, навчить краще використовувати мовні засоби в різних життєвих ситуаціях – під час публічних виступів, у спілкуванні з різними людьми.

У мовних одиницях відбита барвіста картина довкілля, уявлення людей про картину цього світу, зокрема й наукову. Цю картину кожен оратор представляє в текстах повідомлень, де діють усі мовні одиниці. Звуки – звучать. Наголос виділяє. Значущі частини слова – невтомно будують. Слова об'єднуються залежно від думки. Проста думка живе в простому реченні, а складна – у складному. Речення об'єднуються в текст, що об'єднує мовців – тих, хто його створює або сприймає, використовує в різних життєвих ситуаціях: думає, доводить, міркує, мріє, планує...

Корисними будуть і повідомлення з теорії та історії риторики, поради щодо практики застосування риторичних знань та з техніки риторики. У цьому посібнику є необхідна інформація про риторику – науку про ефективне говоріння, про те, як використовувати мовні й немовні засоби для побудови ефективних виступів, тренувати й удосконалювати власне мовлення.

## 1. ЩО ТРЕБА ЗНАТИ ПРО ПУБЛІЧНЕ МОВЛЕННЯ

Давньогрецький мудрець **Сократ** сформулював чотири питання, які допомагають оратору бути успішним, тобто вдало виступати з промовами, переконливо відповідати опонентам, доводити власні думки. Ось ці чотири питання: Що було зроблено так? Що не було зроблено так? Що було зроблено не так? Що не було зроблено не так?



У кожному випадку промовець різному може відповісти на ці запитання. Що ж треба знати, щоб навчитися аналізувати власне мовлення, щоб навчитися відповідати на Сократові питання? Багато відповідей нам дає давня й водночас вічно молода наука **РИТОРИКА**.

**Завдання.** Пригадайте, що таке риторика. Прочитайте подані нижче відомості про риторичу як основу публічного мовлення. Складіть складний план до тексту. Випишіть основні поняття риторичи, запам'ятайте їх визначення.

### 1.1. РИТОРИКА ЯК ОСНОВА ПУБЛІЧНОГО МОВЛЕННЯ

Словом *риторика* називають науку й дисципліну в навчальних закладах, а також мистецтво красномовства. Термін походить від грецького (*rhetorike*) – ораторське мистецтво, красномовство. Латиною поняття „красномовство” як „мистецтво говорити” позначається словом (*eloquentia*) – елоквенція, що означає „виголошую промову”. Запам'ятайте, що іноді в роботах дослідників зустрічається написання цього слова як *реторика*, тобто з літерою *e* в першому складі. Але загально визнаним є написання *риторика*, тому й будемо так писати це слово.

## Риторика як наука

*Риторика* – це наука про ораторське мистецтво; теорія красномовства; майстерність уживання мови для передачі інформації та для інтелектуального та емоційного переконання. Риторика вивчає закони підготовки та проголошення промови з метою впливу на аудиторію та реалізацію визначеної мети спілкування.

Риторика – це учення про мовлення в найширшому смислі, про індивідуальне використання мовних традицій за різних обставин соціально-культурного життя.

„Заговори, щоб я тебе побачив”, – ці слова Сократа підкреслюють неабияке значення риторики в житті людини. Риторика, на думку відомого українського ритора Феофана Прокоповича, викладача Києво-Могилянської академії, є „царицею душ”, „княгинею мистецтв”. Риторика вивчає способи переконання, ефективність форми впливу (переважно мовного) на аудиторію з урахуванням її особливостей.

Головним, центральним поняттям риторики є *оратор* (від гр. – говорити) – людина, що виголошує промову. Люди, до яких звернена його промова, складають *аудиторію* (від лат. – слухати).

Риторика – це комплексна наука. Її місце на стику цілої низки дисциплін. Так, риторика розвивалася на стику філософії та словесності, а також логіки, етики, естетики, еристики, лінгвістики тощо.



Риторика не є замкненим у собі знанням. Це не тільки академічна дисципліна, предметом вивчення якої є теоретичні питання ораторства, це й практична дисципліна, що має на меті виховання вмілого промовця, який би володів прийомами ораторського майстерства. Тому риторика тісно пов'язана з практикою повсякденного красномовства. Водночас вона не існує сама по собі, а базується на законах різних наук, так чи так пов'язаних зі словом, тобто взаємодіє

з іншими науками. *Мовознавство*, наприклад, озброює її знанням законів, за якими формується і розвивається людське мовлення. *Літературознавство* відкриває ораторові закони творення художнього образу словесними засобами. *Філософія* вводить у світ інтелектуально-духовного пошуку людства, а окремі філософські дисципліни ознайомлюють з цінностями моралі (*етика*), законами мислення (*логіка*). *Психологія* дає змогу ораторові розуміти, як контролювати власний душевний стан та настрої аудиторії; зокрема відкриває можливості осягнення світу через слово. *Фізіологія* дає знання про мовний апарат, його можливості та принципи творення голосу.

„Красномовство – дитя знання”, – говорили давні оратори. Вивчення й застосування наукових знань забезпечує необхідний рівень мовленнєвого досвіду й майстерності оратора, складниками якого є: логічна, мовленнєва, психолого-педагогічна культура спілкування й техніка мовлення. Публічне мовлення, що проходить стадію підготовки, виходить на наступний етап виконання, що є своєрідною виставою. Тому риторика використовує здобутки такої дисципліни, як *сценічна майстерність*, що забезпечує якість подання публічного мовлення й значною мірою його успіх. Це робота над вимовою (дикцією), голосом (тембром), мовленнєвим диханням; композиційне оформлення мовлення, управління мімікою, жестами, позою, ходою тощо.

На особливу увагу заслуговує зв'язок риторики з *лінгвостилістикою*, яка досліджує стилістичну систему національної мови, закономірності функціонування мови в різних сферах спілкування. Вона вчить, як використати стилістичний потенціал мови, має для цього розроблену систему, моделі, правила, техніку, вимоги до оратора й аудиторії.

*Культура мови* вивчає комунікативні якості мови: *правильність, точність, ясність, виразність, образність, багатство* та інші. Лінгвістична риторика досліджує ці якості в динаміці й комбінаціях, залежно від умов та ситуацій спілкування. Риторика, *естетика й поетика* генетично

споріднені з лінгвістичними науками. У давні часи поезику називали другою риторикою. Вони слугують такій мовній організації художнього тексту, яка могла б донести до реципієнта художній задум, ідею чи концепцію образного бачення.

### **Риторика як навчальна дисципліна**

Як навчальна дисципліна риторика складається з *чотирьох частин*: історії, теорії, практики, техніки:

*історія риторики* (досліджує етапи зародження й особливості розвитку риторики в історії людства: риторичку Стародавньої Греції, Стародавнього Риму, становлення слов'янського ораторського мистецтва; виникнення основних видів і жанрів ораторського мистецтва, сучасні риторичні школи);

*теоретична риторика* (вивчає закони риторики: концептуальний, закон моделювання аудиторії, стратегічний, тактичний, мовленнєвий, закон безпосереднього спілкування, системно-аналітичний закон);

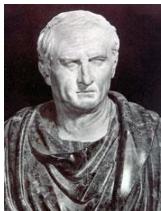
*практична риторика* (розглядає зміст усного публічного виступу, текст виступу, образ оратора, логічну культуру оратора, його мовленнєву культуру, композицію та стиль виступу, психологію аудиторії, взаємодію оратора й аудиторії, спілкування з аудиторією як творчий процес, полемічне мистецтво оратора тощо);

*техніка риторики* містить знання про тренування голосу оратора, вироблення навичок виголошення промови, умінь користуватися жестами, мімікою під час виступу, у процесі суперечки.

Особливість риторики як навчальної дисципліни полягає в тому, що оволодіння нею пов'язане не тільки із знаннями, але й з навичками.

Оволодіння практикою красномовства побудоване на знаннях, уміннях і навичках, на довготривалій практиці виступів перед різними аудиторіями.





Вислів **Цицерона** *Ораторами не народжуються – ораторами стають* підкреслює необхідність навчатися риторики. Формування гарних якостей публічного мовлення становить предмет риторики як навчального предмета.



Важко не погодитися зі словами **Демокрита**: „Ні мистецтво, ні мудрість не можуть бути досягненні, якщо їх не навчатися”.

Риторика формує в людини такі вміння: всебічно аналізувати предмет дослідження; оцінювати особливості аудиторії; розробляти програму діяльності; працювати з фактами, створюючи атмосферу співтворчості зі слухачами; удосконалювати власне мовлення; установлювати контакт з аудиторією; аналізувати власні відчуття.

Усі ці уміння дуже важливі для кожної людини, а особливо для тих, хто працює в інтелектуальній сфері.

Навчання риторики розвиває в людині такі особистісні якості:

- культура мислення (самостійність, самокритичність, глибину, гнучкість, оперативність, відкритість мислення, ерудицію);

- культура мовлення (правильність, виразність, ясність, точність, стислість, доцільність);

- культура поведінки (ввічливість, тактовність, толерантність, коректність, розкутість);

- культура спілкування (повага до співрозмовника через вивчення його інтересів, управління поведінкою аудиторії, залучення односторонців, відповідальність за своє слово);

- культура виконавської майстерності (виразність та доцільність жестів, міміки, правильність дикції та інтонації).

Формування умінь і навичок говоріння здійснюється під час:

- заучування невеликих текстів, віршів, загадок, прислів'їв, приказок, матерів для рольових ігор;
- складання відповідей на основі почутого або прочитаного тексту, усних повідомлень та відповідей на лінгвістичну тему;
- переказування почутого та прочитаного текстів різних типів, стилів і жанрів мовлення;
- складання діалогічних і монологічних висловлювань різних типів.

Для того, щоб сформувати в собі риторичну особистість (особистість, яка вільно володіє риторичними прийомами спілкування), треба навчитися виразно читати вголос, що передбачає інтонаційну правильність, достатню швидкість читання. Також важливим аспектом навчання мови є формування навичок читання мовчки, а також практичне ознайомлення з його різновидами.

Ознайомлення здобувачів освіти з основами ораторського мистецтва спрямоване на вдосконалення умінь говорити по суті, аргументовано й переконливо викладати свої думки, уміти сперечатися, дискутувати, відстоювати свої погляди, використовуючи різні способи аргументації, вести діалог з різними співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету. Ця робота має практичне спрямування, тому слід передусім навчитися слухати й уважно ставитися до почутого або прочитаного, об'єктивно аналізувати публічне мовлення з погляду на його доцільність і ефективність, побудову та мовного оформлення; важливо вміти обговорювати різні моделі публічних висловлювань, визначати їх позитивні риси та недоліки. Навчання риторики допомагає добре сформувати культуру ведення дискусії, полеміки, диспутів, у цілому правил спілкування й культури мовленнєвої поведінки.

**Запам'ятайте:** знання з риторики допомагають:

1. Проектувати мовленнєві ситуації, правильно будувати тему висловлювання, усвідомлювати мету ораторського виступу, виявити свою позицію.

2. Складати план (виділяти підтеми, мікротеми), використовувати різні композиційні прийоми.

3. Висловлювати свою думку, дотримуватися вимог точності, виразності мовлення, темпу, тону, гучності, ритміки, дикції, фразових наголосів.

4. Брати активну участь у рольових іграх, діалозі (дискусійному мовленні), імпровізаціях (непідготовленому мовленні).

5. Уміти будувати схеми логічних доведень (тексту-міркування), формулювати тези, доводити їх усно, з'ясовувати, які ланки можуть бути пропущені.

6. Навчитися писати невеликі описи, уміти обґрунтовано пояснювати використання в ньому тропів.

Учені доводять, що новизна й актуальність риторики української мови впливає з визначень таких завдань:

1. Риторика покликана усунути прогалини у знаннях теорії мови й мовленнєвого спілкування, формувати професійно важливі комунікативні вміння, відпрацювати алгоритм мовленнєвої поведінки.

2. Як наука й мистецтво аргументації, мислення й переконання, риторика сприяє становленню особистості з чіткою життєвою позицією, фахівця зі сформованим світоглядом і цінностями.

3. Риторика розглядає питання мовного увиразнення мовлення, яке має бути не лише граматично досконалим, лексично багатим, зрозумілим, але й образним, вишуканим, здатним викликати певні емоції й почуття.

Формування умінь і навичок говоріння здійснюється під час:

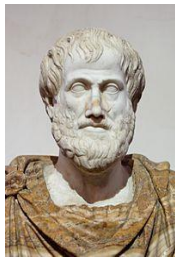
- заучування невеликих текстів, віршів, загадок, прислів'їв, приказок, матеріалів для рольових ігор;

- складання відповідей на основі почутого або прочитаного тексту, усних повідомлень та відповідей на лінгвістичну тему;
- переказування почутого та прочитаного текстів різних типів, стилів і жанрів мовлення;
- складання діалогічних і монологічних висловлювань різних типів.

### Риторика як мистецтво

Риторика – це наука й водночас мистецтво спілкування з метою переконувати слухачів або співрозмовників, зробити їх своїми однодумцями. Риторика часто називають наукою переконливої комунікації і мистецтвом красномовства. Наукою, тому що вона, як кожна наука, має правила й закони і мистецтвом, бо, як мистецтво, вона – творчий процес. К. Ушинський писав: „Наука лише вивчає те, що існує або існувало, а мистецтво прагне творити, те, чого ще немає...”.

*Риторика як мистецтво пов'язана з естетикою.* Найдавніші ключові поняття естетики й поезики використовувалися й у риторичі. Так, у Давній Індії поширені були такі поняття: *гуна* – художня цінність, *раса* – художнє сприйняття, *дхвані* (значення художнього слова), *рити* (стиль).



Підкреслюючи мистецький характер риторики, **Арістотель** так визначав її інтелектуальну силу: „Риторика – мистецтво, відповідне до діалектики, тому що обидві вони торкаються таких предметів, ознайомлення з якими може певною мірою бути спільним надбанням усіх і кожного”. Платон розглядав класичну риторика як „синтез усіх мистецтв”: „Красномовство належить до тих мистецтв, які усе здійснюють і усього досягають словом... Адже воно зібрало й тримає у своїх руках, можна сказати, сили усіх мистецтв”.

### **Запитання для самоперевірки**

1. Що означає термін риторика?
2. Що вам відомо про риторику як науку?
3. З яких частин складається риторика як навчальна дисципліна?
4. Що досліджує історія, теорія, практика, техніка риторики?
5. Чому риторику називають мистецтвом?
6. Чим відрізняється наука від мистецтва? Зіставте науку й мистецтво щодо їх призначення в житті людей.
7. Запитайте в себе „Який я оратор?“. Проаналізуйте власні позитивні риси мовця й визначте те, над чим слід наполегливо працювати.

### **1.2.3 ІСТОРІЯ РИТОРИКИ**

**Завдання. Прочитайте інформацію про історію риторики. Виділіть основні періоди її розвитку.**

Зміст риторики в процесі її розвитку постійно переосмислюється й змінюється. Спочатку вона була мистецтвом складати й проголошувати промови, поступово її зміст розширювався у зв'язку з розвитком писемної форми мовлення – філософських та історичних творів, ділових паперів, художньої літератури. Змістове наповнення риторики завжди залежало від соціально-політичних і культурно-освітніх особливостей кожної конкретної епохи.

Як свідчать дослідження сучасних учених, риторика у своєму розвитку рухається по своєрідному колу, у якому її спільні завдання як вихідного засобу існування й розвитку суспільства поділяються на окремі завданнями та знову об'єднуються в науковій риторичі, яка виконує такі основні функції: суспільне управління, формування моралі та етики, стилю, дослідження психології мовленнєвої творчості.

Риторика має глибокі коріння в історії людства. Без риторичних надбань попередніх поколінь наші сучасники не змогли б навчатися мистецтву публічного мовлення.

Цікаві ідеї для навчання ораторського мистецтва знаходимо в міфології. Міфологія є джерелом художньої літератури, словесного мистецтва. У ній відбито ставлення до живого слова, до людей, богів, що наділені даром красномовства.

Пригадайте давньогрецькі міфи. В одному йдеться про доньку Зевса й Мнемозіни „чарівноголосу” Калліопу, одну з дев'яти муз, яка володіла словесним обдаруванням, ставши музою поезії й науки. В іншому міфі сирени (напівптахи, напівжінки) заманювали, зачаровували своїм співом.



Легендарний **Одісей**, пропливаючи повз острови, на яких владарювали сирени, наказував прив'язати себе до щогли корабля, а своїм супутникам – залити вуха воском, що не чули прекрасного співу. Богиня Геката була покровителькою громадських занять людей, зокрема в суді, народному зібранні, під час суперечок, полеміки; Зевс вигнав з Олімпу божество лихослів'я Мома; богиня Осса була втіленням чуток; бог Орфей (син Калліопи й Еагра (Апполона)

володів чарами впливу за допомогою слова.

В інших давніх культурах героями міфів були богиня пізнання й мудрості Сіа, втілення божественного слова бог Ху, покровителем переписувачів, бібліотекарів, „владикою часу” був бог Тота. Це зустрічаємо в міфах Давнього Єгипту. У японців особливо шанованим був бог красномовства Бенсай-тен, один із семи богів щастя. Давньоіндійським богом красномовства був Вач (назва означає „мовлення”, „слово”), винахідницею давнього письма санскриту вважали богиню Сарасваті.

Давня слов'янська міфологія, народна творчість містить теж образи героїв, чия діяльність пов'язана з словесною творчістю, піснею. Так, легенди подають образ *алконоста* – райського птаха з обличчям людини. Утіленням прагнення людини до істини були жар-птиця або чудо-птах.

Наділений рисами алогічності мовлення як засобу впливу на опонента в суперечках образ російського Іванка-дурника, здобув визнання й повагу завдяки таланту переконливого мовлення. Билинний герой Садко – талановитий гусяр і виконавець пісень, соловейком стародавнього часу назвали літописного героя Бояна.

Народну творчість, безперечно, можна вважати основою публічного мовлення, риторичних знань. Сучасна українська дослідниця риторики Галина Сагач систематизувала відповідно до тематики прислів'я й приказки українців, що містять народну мудрість (народний Золотослів):

- *Про силу й красу слова:*  
Красне слово – золотий ключ.  
М'які слова і камінь крушать.  
Від красивих слів язик не відсохне.  
Чиєсь одне слово губить діло.
- *Про думку й мову:*  
Думка думку гонить.  
Недовго думав, а добре сказав.  
Пізнай себе, буде з тебе.  
Пташка красна своїм пір'ям, а людина – своїм знанням.
- *Про необхідність діяти відповідно до слова:*  
Діла говорять голосніше, як слова.  
Більше діла – менше слів.  
Не кидай слова на вітер.  
Будь господарем своєму слову.
- *Про перевагу слухання перед говорінням:*  
Сказане слово – срібло, а мовчання – золото.  
Більше слухай, а менше говори.  
Знай більше, а говори менше.  
Вмієш казати, вмій і мовчати.
- *Про засудження пустої балаканини:*  
Товче воду в ступі.  
Вміє зуби заговорити.  
Торохтить Солоха, як діжка з горохом.

Набалакав – і в торбу не вбереш.

- *Про мистецтво вести бесіду:*

Треба знати, що де сказати.

Добре тому жити, хто вміє говорити.

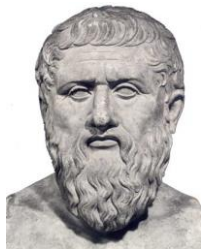
Красная мова находить добрії слова.

Слово до слова – зложиться мова.

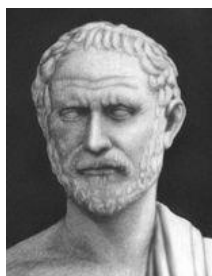
Батьківщиною риторики вважають Давню Грецію, де вона була започаткована в V – IV ст. до н.е., поступово склалася в систему знань про оратора, промову й аудиторію в III – II ст. до н.е. і започаткувала римську риторику. Риторика в античні часи – центральний предмет усякої освіти, виховувала громадянина-патріота, який майстерно володів зброєю усного переконливого слова в ім'я істини, добра, краси.

Першими риториками були *софісти*, платні вчителі, які належали до Афінівської школи філософів-просвітителів. Вони майстерно володіли усіма формами ораторського мовлення, законами логіки, мистецтвом полеміки, умінням впливати на аудиторію, підкреслювали силу й велич мовленого слова. Так, один з найяскравіших софістів *Горгій* зазначав: „Слово є великий властелин..., воно може й страху нагнати, і журбу знищити, і радість вселити, і співчуття пробудити”. *Протагор* наголошував на важливості роботи над словом. Софісти перебували на державній службі, наприклад дипломати *Гінній*, *Горгій*. Мета оратора, за їх словами, – не розкриття істини, а переконливість. Отже, істинний оратор, за словами Горгія, повинен змогти одне й те ж саме й славити, і засуджувати. У часи софістів риторика – справжня „цариця всіх наук”. Нею займалися найосвіченіші люди того часу, наприклад давньогрецький поет, лікар, філософ Емпедокл заклав основи риторики як науки про красномовство.





**Платон.** Проти положення софістів про відносність істини виступали *Сократ* і *Платон*. Вони стверджували, що софісти – „уявні мудреці”, а софістика – „уявна мудрість”, бо справжнє красномовство ґрунтується на знанні істини. *Арістотель*, учень Платона, розвинув його думки, зокрема в такій праці, як „Риторика”, що складається з трьох книг: про предмет риторики, причини довіри до мовця, силу промови. Він відстоював думку, що риторика має всеосяжний характер, може використовуватися у будь-якій сфері життя.



**Демосфен** досяг вершин ораторського мистецтва, подолавши серйозні фізичні вади. Усі його промови – результат тривалої роботи над собою.

Риторичні школи *Давнього Риму* виникли в II – I ст. до н.е. У риторичну школу приймали після граматичної, де юнаки опановували латинську й грецьку мови. Найвідомішими риторами Давнього Риму були *Марк Туллій Цицерон*, *Гай Юлій Цезар*, *Пліній Молодший*. Зокрема Цицерон зазначав, що успіх оратора залежить від освіти, природного дару й спеціальних вправ. *Марк Фабій Квінтіліан* доклав чимало зусиль для утвердження педагогічної риторики: створив оригінальну систему навчання написав 12 книг „риторичних настанов”.

Українська риторика розвивалася на основі досягнень видатних мислителів періоду Київської Русі, діячів Києво-Могилянської академії. Красномовство поширювалося на церковних кафедрах, в університетах, судах. Найбільш відомі оратори *Іларіон* (XI ст.) – найвідоміша серед його праць „Слово про закон і благодать”, *Кирило Туровський* (XI ст.) – чудовий оратор, представник урочистого й учительського красномовства, творець величальних похвал, наприклад, „Слово в новий тиждень після Пасхи”, розвивав полемічне

мистецтво відомий письменник *Іван Вишенський*, чудовим оратором був *Г. Сковорода*.

Важливим досягненням слов'янської риторичної думки стала книга „Риторика” (1620 р.), автором якої міг бути митрополит Новгородський і Великолуцький *Макарій*. В основу праці покладено переклад з латини підручника німецького гуманіста *Пилипа Меланхтона*. У „Риториці” наявні відхилення від оригіналу, введено уривки з глави про риторику „Сказання про сім вільних мудроців”. „Риторика” 1620 року складається з двох книг: „Про винайдення справ”, „Про прикрашання слова” і написана у формі діалогу. Ця книга продовжувала традиції Давнього Світу і стала підґрунтям подальшого розвитку слов'янського красномовства.

Серед відомих ораторів були *Іоанікій Галятовський*, *Антоній Радивиловський*, *Єпіфаній Славинецький*, *Симон Полоцький*, *Стефан Яворський*, *Гаврило Чужинський*, *Феофілакт Лопатинський*, *Феофан Прокопович*.

Почесне місце посідала риторика в Києво-Могилянській академії. Розквіт національного світського та духовного красномовства припадає на XVII – XVIII ст. На той час було видано близько 200 авторських підручників з риторики, поміж них „Про ораторське мистецтво” *Феофана Прокоповича*. Випускники академії відзначалися високим рівнем професійної підготовки. Студенти знали кілька живих і мертвих мов, склали орації, оди, поезії, пісні, розігрували театралізовані свята. Повний курс навчання в академії тривав 12 років: підготовчий клас – фара (аналогія); граматичні класи (інтима, граматики, синтаксима), поетика (1 рік), риторика (1 рік), філософія (2 роки), богослов'я (4 роки). Вивчали „сім вільних наук” – граматики, піїтики, риторики, арифметики, геометрії, філософії, музики. Випускник Києво-Могилянської академії мав володіти кількома мовами, трьома стилями мовлення: високим (видатним, поважним, піднесеним, великим), середнім (скромним, квітчастим, поміркованим, однорідним), низьким (простим, фамільярним).

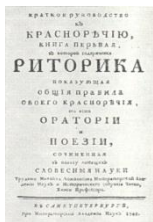


З Києво-Могилянською академією пов'язана діяльність багатьох учених.

**Іоанікій Галятовський** – професор, ректор Київської колегії. Написав перший друкований підручник, у якому розкрив зв'язок риторики з життям, із соціально-політичними та релігійними проблемами.



**Феофан Прокопович** – один із засновників стилю українського бароко, радник Петра I, поліглот. Його підручник з риторики містив 10 частин, у яких автор розкривав загальні настанови, подавав матеріал про підбір доказів, про розташування матеріалу, про мовно-стилістичне оформлення, про трактування почуттів, про метод писання історії і про листи, про судовий і дорадчий різновиди промов, про прикрашувальний вид промов, про священне красномовство, про пам'ять і виголошування. На думку Ф. Прокоповича, риторика позбавлена свого своєрідного предмета, охоплюючи всі предмети, які цікавлять людину й можуть бути об'єктом інших видів мистецтв. Мета риторики – навчити, як у промові за допомогою оволодіння мистецтвом красномовства дати відповіді на важливі запитання й переконати, що ці відповіді правильні. Джерелом красномовства вважав: природу, мистецтво (талант), освіту, тренування, наслідування. Автор засуджував: стилістичні надмірності бароко, пусте красномовство.



**Михайло Ломоносов** – теоретик красномовства. Він видав „Краткое руководство к красноречию” (перший підручник російською мовою), узагальнивши досвід

викладачів Києво-Могилянської академії, описав стилі мовлення.

Громадсько-політичне піднесення в Російській імперії I пол. XIX ст сприяло розвитку академічної й судової риторики. Відомими ораторами були *Іван Степанович Ризький* – ректор Харківського університету, *Олексій Федорович Мерзляков* – професор Московського університету, який очолював кафедру російського красномовства, віршування й мови, *Михайло Михайлович Сперанський* – граф, відомий державний діяч, радник Олександра I, ініціатор створення Державної ради, автор „Правил вищого красномовства”, *Микола Федорович Косинський* – професор у Царськосельському ліцеї, автор підручників з риторики, *Костянтин Петрович Зеленецький* – професор Рішельєвського ліцею в Одесі.

II пол. XIX ст. – час поступового занепаду риторики як науки про прозу, бо працями О. Потебні та його однодумців філологія поверталася до вивчення художньої літератури та поетичних форм мовлення, а не риторичних.

Останньою „риторичною хвилею” називали свого часу відкриття в 1919 р. у Петрограді унікального навчального закладу – Інституту живого слова, який очолював В. Всеволодський-Гернгрос.

Демократична хвиля 20-х років XX ст.: О. В. Міртов „Умение говорить публічно”, В. Гофман „Слово оратора”, В. Виноградов „О художественной прозе”, за ред. Л. В. Щерби зб. „Русская речь”.

Пізніше розвиток риторики як науки загальмувався. Цьому було дві причини: одна стосувалася тільки України (щораз більші утиски українського слова, витіснення його з навчальних закладів), друга – загальна. У більшості пізніших підручників риторики основна увага зверталась на патетичність викладу, а не на зміст публічних виступів, через що саме слово „риторика” набуло й другого, негативного значення – „зовнішньо ефектне, але малозмістове висловлювання”.

Незважаючи на звуження сфери вживання української мови, і в XIX ст. ми знаходимо зразки чудових за змістом і формою промов. Яскравим зразком українського ораторського мистецтва є промова Пантелеймона Куліша „Слово над гробом Шевченка”, виголошена під час похорону Кобзаря.

Сучасне відродження риторики відбулося в другій половині XX ст. коли відновилися дослідження риторики. Цю дисципліну стали вивчати в навчальних закладах (або елементи риторики на уроках мови). Суспільство стало потребувати людей, здатних відстоювати власну позицію, переконливих у спілкуванні, бо саме такі люди можуть розвивати громадянське суспільство в глобалізованому, інформативно складному світі.

### **Запитання й завдання для самоперевірки**

1. Як впливав суспільний устрій на розвиток риторики як науки й навчальної дисципліни?
2. Якими були погляди софістів на риторику?
3. За що засуджували софістів Сократ і Платон?
4. Яким був внесок античних мислителів у розвиток риторики?
5. З діяльністю яких слов'янських риторів ви ознайомилися?
6. Яке місце посідала риторика в Києво-Могилянській академії?
7. Що вам відомо про риторику XIX – XXI століть?
8. Пригадайте, які знання з риторики ви отримали в школі?
9. Підготуйте розповідь про цікаву для вас риторичну особистість.
10. Підготуйте повідомлення на тему „Народний золотослів і міфологія – основа риторичних знань”.

### 1.3. З ТЕОРІЇ РИТОРИКИ



**Завдання.** Прочитайте інформацію про теорію риторики. Випишіть основні терміни.

Протягом тривалого розвитку риторики у ній визначені основні поняття, ключові терміни, закони, правила, з якими варто ознайомитися оратору-початківцю.

У класичній риторичі були сформовані такі основні поняття:

*Логос* – слова, мова, мовлення, у яких втілені поняття, думка, розум;

*Етос* (звичай, звичка, характер, норів) – моральний кодекс, основа формування риторичного ідеалу, етичні правила;

*Пафос* – (пристрась, почуття) – інтелектуальне, вольове, емоційне устремління мовця (оратора), яке виявляється в процесі комунікації і в його продукті – тексті;

*Топос* (місце) – риторичне поняття, що означає загальні місця у промові – найбільш типові мовні ситуації, їх описи; що майже в усіх промовців однакові.

Процес створення й виголошення промови у вигляді певних етапів представляють розділи класичної риторики:

1) *інвенція* – „винайдення думок” – знаходження матеріалу, визначення теми, задуму промови;

2) *диспозиція* – „розташування думок” – визначення послідовності подачі матеріалу для реалізації поставленої мети, відбір аргументів для доведення думок;

3) *елокуція* – „вираження думок” – відбір ефективних мовних засобів (слів, словосполучень, речень, стилістичних фігур) для висловлення думок і реалізації запланованого, сама реалізація задуму;

4) *меморія* – запам’ятовування промови: використання властивостей пам’яті для заучування змісту тексту, словесних і несловесних засобів;

5) *ораторія (акція)* – виголошення промови: техніка виконавської майстерності оратора.

У сучасній риторичі описані *закони риторики*, тобто основні правила підготовки промови, розташовані в певній послідовності. Риторичні закони взаємопов'язані. Їх послідовність відбиває дії підготовки виступу, реалізації мовлення й самооцінки. Г. Сагач виділяє сім законів риторичі: концептуальний, моделювання аудиторії, стратегічний, тактичний, мовленнєвий, ефективної комунікації, системно-аналітичний.

*Концептуальний закон* вимагає від оратора під час підготовки промови визначити систему знань з теми виступу. Концепція в риторичі – це система знань про предмет, виражена й стислій короткій формі закон передбачає пошук істини шляхом всебічного аналізу предмета. Процес розробки концепції складається з такої послідовності дій:

1. Своє бачення суб'єктом предмета (тема).

2. Аналіз предмета (теми), тобто вибір проблем для вивчення.

3. „Привласнення” суб'єктом чужого досвіду для вивчення обраної проблеми (прилучення до цінностей людського досвіду).

4. Пропускання чужого досвіду крізь призму свого бачення й навпаки (чуже + своє) і формування позиції.

*Закон моделювання аудиторії* передбачає під час підготовки промови вивчення аудиторії, тобто слухачів: які вони за віком, рівнем обізнаності з теми промови, статтю, ставленням до оратора, індивідуальними якостями тощо.

*Стратегічний закон* вимагає від оратора чітко визначити стратегію промови – цілі спілкування з аудиторією на основі системи знань про предмет мовлення та особливості аудиторії, сформулювати завдання й надзавдання (реакцію слухачів). Стратегія має бути побудована у вигляді тез.

*Теза* – головна думка або згусток думок, що розгортається в ході спілкування з аудиторією. Наявність тези дозволяє уникнути беззмістовного викладу концепції.

Отже, стратегія промови становить собою таку послідовність кроків:

- 1) визначення цільової установки;
- 2) виділення з концепції питань, розрахованих на певну аудиторію, їх аналіз;
- 3) формулювання тез і стислих відповідей на можливі запитання аудиторії.

*Тактичний закон* передбачає визначення дій, спрямованих на підготовку ефективної реалізації стратегії. Ці дії стосуються відбору *аргументів та активізації мислення й емоційної діяльності аудиторії*.

*Класифікація аргументів*: слабкі (доказ від сумніву, доказ від авторитету, доказ від впевненості), неістинні (доказ від загрози, доказ від обіцянки, доказ від засудження), сильні (доказ від факту).

*Критерії відбору аргументів*: орієнтація на певну аудиторію; раціональність, зв'язок з тезою, тобто всі аргументи повинні „працювати” на головну думку; образність, яскравість як психологічна умова результативного засвоєння матеріалу.

*Активізація мислення та почуттєво-емоційної діяльності аудиторії* – це система дій, завдяки якій суб'єкт забезпечує аудиторії найглибший рівень пізнання того чи іншого питання. Послідовність дій:

- зацікавити – включити емоційно-естетичний мотив у адресата шляхом використання аудіовізуальних прийомів, статичний і динамічних; психологічних прийомів реклами, шокової терапії (зовнішній вигляд, хід думок, характер завдань); прийому „опудало опонента” (змодельована типова думка, ретельно проаналізована, а потім запропонована своя); прийому проблемного введення матеріалу;
- викликати на роздуми за допомогою логічних прийомів розгортання тези:
- спірального (багаторазове повторення думки, кожного разу збагаченої новою інформацією, поступове прирощення до старого нового);



- ступеневого (кроковий рух думки від загального до конкретного і навпаки, від загального до конкретного на підготовлену аудиторію, від конкретного – до загального на менш підготовлену аудиторію);
- пунктирного – розгортання тези шляхом членування її на відносно незалежні рівноправні частини, які в кінці знову об'єднуються;
- контрастного – розгортання тези шляхом протиставлення різних точок зору на той самий предмет;
- асоціативного – розгортання тези у вигляді поєднання в свідомості різних образів.

Закони (концептуальний, моделювання аудиторії, стратегічний, тактичний) спрямовані на розвиток інтелектуального центру, таких якостей, як самостійність, самокритичність, глибина, ерудиція, гнучкість, відкритість мислення. Застосування цих законів сприяє розвитку ефективного мислення. „Усе, що хочеш сказати, розглянь перш за все в голові своїй, бо в багатьох язик передує і самій думці” (Сократ). „Перш, ніж випустити слова нижньої частини голови, пропусти їх спочатку через верхню частину” (Цицерон).

*Мовленнєвий закон* передбачає оволодіння оратором системою комунікативних якостей мовлення (виразність, доцільність, правильність, ясність, точність, емність, стислість), знань з різних лінгвістичних дисциплін (орфоєпії, лексикології, фразеології, морфології, синтаксису, стилістики, культури мовлення, лінгвістики тексту тощо), умінь користуватися мовою.

*Закон ефективної комунікації* вимагає від оратора управляти власною поведінкою і постійно підтримувати контакт з аудиторією під час спілкування. У ході спілкування суб'єкт може вносити зміни в стратегію (уточнити цільову установку, коло проблем для обговорення, тезу), у тактику (замінити, доповнити аргументи та засоби активізації мовленнєвої та почуттєво-емоційної діяльності аудиторії), у

мовленнєву сферу (здійснити відбір найбільш ефективних мовленнєвих засобів впливу на аудиторію). Важливо зчитувати інформацію, яка йде від аудиторії через різного роду стимули (обличчя, очі, жести, поза, репліки тощо) і реагувати на неї, управляти власною поведінкою, узгоджувати свої жести, міміку, щоб вони „працювали” на головну думку.

*Системно-аналітичний закон* передбачає аналіз виступу, виявлення причини неефективності промови (можливо, це короткий термін спілкування з аудиторією, закритість мислення аудиторії, певні руйнівні тенденції в аудиторії, небажання аудиторії щось міняти, бо треба до цього докладати зусиль та ін.).

Системно-аналітичний закон базується на самоаналізі й аналізі інших. Самоаналіз становить двохелементну систему:

1) рефлексія (дослідження власних відчуттів – що треба зробити, щоб посилити приємні відчуття, як уникнути причин, які викликають неприємні відчуття;

2) уточнення, додавання, заміна одних положень іншими: що хотів? → що зробив? → що отримав? → що вийшло? → що не вийшло? → як зробити краще? (пригадайте наведені вище чотири питання Сократа).

Сенека Молодший зазначав: „Спершу слід викрити себе, потім виправлятися... Тому скільки можеш, сам себе виводь на чисту воду, шукай проти себе звинувачення. Спочатку виступай обвинувачем, потім – суддею і тільки під кінець – захисником. Іноді варто самому собі бути кривдником! Ти обурюєшся тим, що є на світі невдячні люди. Спитай у совісті своєї, чи знайшли тебе вдячними ті, хто надавав тобі послуги”.

Аналіз інших означає: вміти слухати й чути іншого, оцінювати те, як він робить, а не як ти бачиш; вміти відійти від односторонності оцінок; перш за все бачити раціональне в чужому висловлюванні; бути точним і стислим в оцінках; дати оцінку, не принижуючи співбесідника, не знижуючи його бажання удосконалювати себе в мовленнєвій діяльності.

Отже, системно-аналітичний закон становить собою інструмент розвитку таких якостей, як самокритичність і відкритість мислення, здатність сприймати інші погляди, мовне чуття, шанобливість, тактовність, коректність. Цей закон символізує вічний процес удосконалення.

Варто знати й **три „золоті” правила риторики:**

1. *Правило „Теза й гасло”*. Необхідно доводити аудиторії свої аргументовані тези, а не гасла, пам’ятаючи, що теза – це думка, яку автор повинен довести, а гасло – це заклик, стисла фраза, яка легко запам’ятовується та не вимагає обґрунтувань.

2. *Формула Цицерона*. Правило Сформулював Цицерон: оратор є той, хто будь-яке питання викладе: із знанням справи; струнко й витончено; з гідністю під час виконання.

3. *Правило „План і епістема”*. Слово *епістема* в античній філософії означає найвищий тип безсумнівного, достовірного, абсолютного знання; Це правило передбачає, щоб оратор планував виступ найкращим (епістемічним) із можливих для нього способом. План промови має бути підготовлений так, щоб виступ приніс аудиторії максимум користі й естетичну насолоду.

### ***Риторичне „дерево”***

Античні ритори мислили образно й порівнювали ораторський виступ з деревом, у якому знаходили окремі частини. Таке дерево символізувало підготовку й виголошення промови:

*корінь*, схований від очей аудиторії – це причини, те що спонукало оратора виступити перед аудиторією;

*стовбур* – тема та головна проблема виступу;

*основні гілки* (частіше їх визначали три відповідно до тричленної структури будь-якого виступу) – основні питання в плані промови;

*дрібніші гілочки* – ті питання, на які розбиваються основні;

*листя*, що складають крону дерева, – це слова, у які оратор „вдягає” свій виступ;

*квіти* – тобто прикраси, які можуть зробити мовлення витонченим, виразним. Цицерон називав такі прикраси „лекіфами” (лекіф – античний флакон тонкої роботи, у якому жінки зберігали парфуми). У риторичній це тропи (метафори, метонімії, гіперболи, алегорії тощо) й риторичні фігури (анафора, епіфора, інверсія тощо). Квітами в промові можуть бути й цитати, прислів'я, приказки, риторичні питання, гумор, іронія, інтонаційні прийоми тощо.

### **Класифікація промов**

Підготовка промови залежить від її призначення, сфери використання. Тому ще античні риторичні вдавалися до класифікації видів ораторської діяльності або видів промов. Так, *Аристотель* виділяв 3 типи промов: *дорадчі* (схиляють або відхиляють), *судові* (звинувачують або виправдовують), *епідейктичні* (хвалять або засуджують).

У сучасному ораторському мистецтві виділяють такі промови:

*академічні* (наукова доповідь, наукове повідомлення, наукова лекція, науковий огляд);

*політичні* (парламентська промова, виступ, доповідь, огляд, бесіда, мітингова промова);

*судові, або юридичні* (захисні, звинувачувальні);

*церковні, або гомілетичні* (проповіді, бесіди);

*соціально-побутові* (вітальні, ювілейні, тости ).

### **Запитання й завдання для самоперевірки**

1. Що означають поняття Логос, Пафос, Етос, Топос?
2. Які визнаєте розділи класичної риторики?
3. Назвіть закони риторики. Зіставте закони риторики з інтенцією, диспозицією, елокуцією, меморією, акцією.
4. Що вимагають від оратора „золоті” правила риторики?
5. Намалюйте риторичне „дерево”. Прокоментуйте малюнок.
6. Поясніть, від чого залежить вид промови.

### 1.4. 3 ПРАКТИЧНОЇ РИТОРИКИ



Практична риторика розглядає правила підготовки й виголошення промови.

Є чотири основні способи підготовки публічної промови.

1. Експромт – виступ без підготовки.

2. План-конспект, коли готується детальний план, у якому кожний пункт

супроводжується коротким викладом основних ідей виступу.

3. Написання тексту, коли готується текст виступу, який потім повністю зачитується.

4. Заучування напам'ять – виступ заучується напам'ять і виголошується без опори на будь-які записи.

#### *Імпровізовані промови (експромти).*

Такі промови виникають спонтанно, самі по собі, за різних обставин. Але найкращий експромт – той, що заздалегідь підготовлено. Імпровізувати перед аудиторією може, як правило, дозволити собі або дуже досвідчений оратор, або ж людина, яка має від природи досить рідкісний дар.

*Промови, які готують заздалегідь, але не вчать напам'ять.*

Виступи тривалістю 1 – 2 години напам'ять не вивчити. Запам'ятавши певний обсяг матеріалу викладачі (оратори) викладають його перед аудиторією „з пам'яті”, часом імпровізуючи, що справляє враження плину живої думки та значної ерудиції оратора.

Допоможуть у такому разі тези, короткий, стислий план виступу, можливо з певним фактичним матеріалом (цифрами та цитатами). Читати тези не слід, а заглядати в них – можна. Розгорнуті тези і план називаються конспектом.

*Промови, що читають за написаним текстом.*

У певних випадках „по-написаному” говорити просто необхідно і не завжди тому, що промовець не може від себе сказати кілька живих і яскравих слів. Просто ситуація вимагає дуже точного слововживання. Офіційна політична промова є першим прикладом читаної за рукописом промови.

*Промови, які готують заздалегідь і вчать напам'ять.*

Бувають випадки, коли з тих чи інших міркувань читати промову недоцільно, але потрібно зберегти її зміст, нічим не знехтувавши. Наприклад, вшанування ювіляра. Спочатку рекомендують написати свій виступ (розміром приблизно на одну сторінку), а потім вивчити його напам'ять.

Підготовка до виступу має кілька стадій: обдумування теми, опрацювання та писемне оформлення її (тобто складання конспекту, плану, написання тексту), критичний розбір уже готового виступу, тимчасовий „відхід” від теми (треба, щоб вона уклалася в пам'яті, остаточно викристалізувалася, зазнала певних змін та ін.) – і, нарешті, виголошення.

Не можна розраховувати на успіх промови, якщо ритор не вміє логічно організувати матеріал, пов'язати основні ідеї свого виступу, наведені факти й цифри в єдине ціле, якщо не вміє повно й глибоко висвітлити тему, і, нарешті, якщо він не вміє враховувати основні особливості своєї майбутньої аудиторії, щоб одразу вступити з нею в контакт. Адже контакт забезпечується не в той момент, коли ритор з'являється перед аудиторією, а тоді, коли він почав обдумувати свій виступ, уявляючи свого майбутнього слухача, шукаючи засоби впливу на неї і визначаючи її можливу реакцію.

Розпочинати підготовку потрібно з конкретизації теми виступу, встановлення кола питань, що вона має охопити. Обдумуючи майбутній виступ, потрібно розбити його в думках на тематичні блоки (їх повинно бути 3 – 4 блоки).

Традиційно виділяють два види підготовки промови – постійну, або щоденну підготовку та підготовку до конкретної промови.

Щоденна підготовка містить такі чинники:

1) самоосвіта – систематичне поновлення знань, прагнення до нового, бажання саморозвитку;

2) створення власного архіву – вирізок з газет і журналів, виписки з прочитаної літератури, тематична систематизація прислів'їв, приказок, крилатих висловів, матеріалів з Інтернету, створення електронних презентацій тощо;

3) постійне вдосконалення техніки мовлення – дихання, голосу, дикції тощо;

4) робота над підвищенням культури усного й писемного мовлення;

5) аналіз виступів на зборах, конференціях, по радіо, телебаченню (зміст промови, форма викладу, мовленнєва майстерність, ораторські прийоми, контакт з аудиторією, що сподобалося, що самоаналіз; викликало негативну реакцію тощо);

6) оволодіння методикою публічного виступу – для цього необхідно знати: з яких етапів складається діяльність оратора, як підготуватися до зустрічі зі слухачами, як побудувати промову, які прийоми управління аудиторією можна використати.

Підготовка до конкретного виступу залежить від виду ораторської промови, складу аудиторії, теми, мети й завдань.

Конкретний **виступ** складається з таких послідовних дій:

1. Визначення теми. Назва теми не повинна бути довгою й занадто загальною, а стислою й конкретною. Слід уникати незрозумілих іншомовних слів, назва може мати підзаголовок.

2. Добір матеріалу з офіційних документів; наукової літератури, довідкова література, художня література, статті з газет і журналів, радіо- й телепередачі, результати соціальних

опитувань, власні знання й досвід, особисті контакти, бесіди, інтерв'ю, роздуми й спостереження.

3. Вивчення відібраної літератури: настанови під час читання (для чого читати?), визначення виду читання (суцільне, вибіркоче, комбіноване; вивчаюче (розуміння до 100%, швидкість 60 слів/хв.), ознайомлювальне (розуміння 70 – 75%, швидкість – 120 – 150 слів/хв.), оглядове (розуміння 25 – 30%, швидкість 300 – 500 слів/хв.), реферативне (для переказування іншим); попереднє знайомство з книгою (видавництво, рік видання, класифікаційна характеристика, зміст, анотація). „Одні книги можна лише спробувати, інші – проковтнути, і врешті-решт, небагато треба розжувати й проковтнути”, – стверджував мислитель Ф. Бекон.

4. Усвідомлення прочитаного: знання набуті раніше й нові знання, набуті під час читання (переказ прочитаного; систематичне й послідовне читання літератури).

5. Записування прочитаного здійснюється двома способами: виписки (робити тільки з одного боку аркуша, указувати джерело, автора, назву, сторінку, вихідні дані) і конспектування. „Знайдена, але не записана думка – це знайдений і загублений скарб” (Д. Менделєєв).

6. Вироблення власної позиції щодо порушеної проблеми. „Готуватися – це означає думати, виношувати думки, згадувати, відбирати ті з них, які приваблюють, відшліфовувати їх, розташовувати в певному порядку”, – зауважував Дейл Карнегі.

Покажемо схематично основні етапи підготовки до заздалегідь підготовленої та імпровізованої промови.

<i>Заздалегідь підготовлена промова</i>	<i>Імпровізована промова</i>
1. Почніть готуватися за кілька днів, це дозволить запам'ятати промову.	1. Чітко сформулюйте тему й основну думку промови.
2. Два – три рази прочитайте промову перед дзеркалом.	2. Визначте тезу й аргументи (їх не повинно бути багато – 2 – 3).



<i>Заздалегідь підготовлена промова</i>	<i>Імпровізована промова</i>
3. Під час репетиції не „рвіть” текст на шматки, а читайте його повністю. Така тактика дозволяє відтворити ситуацію реального виступу.	3. Сформулюйте кілька вступних і заключних зауважень.
4. На невеличких аркушиках (які буде зручно тримати в руках) можна записати необхідні дані (цифри, цитати, аргументи тощо) або ключові слова.	4. Якщо ще є час, подумайте про факти, приклади, цитати, афоризми, приклади з історії або літератури, які зможете використати.
5. Тренуючись, спробуйте „змалювати” портрет майбутньої аудиторії.	5. Продумайте переходи від однієї композиційної частини до іншої.
6. Запам’ятайте: під час кожної репетиції ваша промова буде звучати по-різному. Це добре, бо, можливо, один із варіантів стане вашою реальною промовою.	6. Пам’ятайте: імпровізована промова повинна бути короткою (не більше 3 – 5 хвилин), мати чітку структуру, бути зрозумілою для слухачів, а також яскравою й виразною.

3 античних часів виділяють три структурні компоненти ораторської промови: вступ, основна частина та висновки (вступ = зацікавлення; основна частина = опис + оповідь + міркування; висновки = переконання).

Вступ можна почати й із цитування чужої мудрості, крилатого вислову, з відомого афоризму. Цікаво й ефектно розпочати з того, що є актуальним. Можна також розпочати виступ з цитування якихось цифрових даних, документів тощо.

В основній частині потрібно дати опис ситуації, змалювавши ті обставини, які мають бути об’єктом уваги. Опис мусить плавно переходити в оповідь. Але опис –

статичний, а оповідь – динамічна, рухлива. У міркуванні розкривають суть проблеми за допомогою системи логічних аргументів, оперуючи незаперечними фактами (Пригадайте типи мовлення – опис, розповідь, роздум).

У висновках можна узагальнити положення основної частини, підкреслити головну думку, окреслити тему наступного виступу, викликати аудиторію на суперечку, виголосити заклик тощо.

Промова потребує попередньої підготовки. У літературі з риторики виокремлюють етапи розроблення ораторської промови:

вибирання теми – складання плану – збирання матеріалу – запис промови – розмітка тексту знаками партитури – тренування.

1) *Вибирання теми.* Іноді треба виступати на чітко визначену тему. Так, академічна доповідь у стінах ЗВО визначена навчальним планом; церковна проповідь визначена наперед євангельським текстом. Іноді пропонується тематика, визначена проблема обговорення, а оратор сам формулює тему. Визначення теми (пропонується тема або самостійно обрана). Назва теми не повинна бути довгою й занадто загальною, а стислою й конкретною; слід уникати незрозумілих іншомовних слів (особливо в популярних лекціях); назва може мати підзаголовок.

Формулювання мети: для чого? З якою метою? Якої реакції слухачів досягти? Мета повинна бути сформульована для оратора й для слухачів, бо „кожне слово, вимовлене вголос, – сказане для чогось чи для когось” (К. Станіславський).

У процесі вибору теми й визначення цільової настанови П. Сопер радить для контролю поставити перед собою такі запитання: Чи дійсно мене цікавить тема, чи може вона стати цікавою для мене? Чи достатньо я знаю з цього питання, чи достатньо у мене матеріалу? Чи зможу вкластися у відведений час? Якщо я хочу переконати, чи достатньо переконаний і щирий я сам? Чи будуть відповідати тема й мета рівню знань, інтересам і настановам слухача?

2) *Складання плану.* Плани бувають трьох видів: простий, складний і цитатний. Простий план являє собою, по суті, низку непоширених речень.

Складний план – це своєрідне поширення простого плану шляхом розгалуження основних питань. Крім того, сюди зазвичай уводять вступ та висновки (хоча це не обов'язково).

Цитатний план – це план, подібний, як правило, до простого, але замість непоширених речень тут вживаються цитати, які конденсують суть цього питання.

3) *Збирання матеріалу.* Добирання матеріалу – джерела: офіційні документи; наука, науково-популярна література, довідкова література, художня література, статті з газет і журналів, радіо- й телепередачі, результати соціальних опитувань, власні знання й досвід, особисті контакти, бесіди, інтерв'ю, роздуми й спостереження. Матеріал для промови може конденсувати власний і чужий досвід. Матеріалом з власного життя можуть бути: власні думки, спостереження, емоції тощо. Матеріал, що містить чужий досвід, – це, насамперед, книги, журнали, газети (хоча можуть бути й випадки з життя знайомих, друзів і т. ін.). Якщо промовець власні думки підкріплює цитатами, то вони набувають більшої ваги.

4) *Записування промови.* Початківець (та й не лише) мусить після попередньої роботи записати зібраний матеріал у вигляді звичайного тексту. Після запису необхідно уважно проглянути отриманий текст. Перше, на що слід звернути увагу – чи правильно було дібрано слова. Далі йде робота над стилем: чи відповідають обрані слова меті промови, аудиторії, до якої буде вона звернена, чи не будуть деякі слова „випадати” з тексту стилістично? Прослідкуйте, чи не втратили логічність і доказовість думок, чи не перевантажений ваш текст цитатами і прикладами.

5) *Розмітка тексту знаками партитури.* Навіть досвідчений оратор, не кажучи вже про початківця, стикається з потребою певної графічної підготовки написаного тексту: виділити найважливіші місця чи такі, що

залишають простір для неточного витлумачення, тощо. Для цього використовуються знаки партитури, які допомагають зафіксувати наголошене слово, правильну інтонацію, паузи і т.ін.

Знаки партитури за місцем їх розташування в тексті поділяють на три групи: рядкові, нарядкові, підрядкові.

Рядкові знаки.

1. Фразові паузи: | коротка (на один рахунок); || на два рахунки (раз, два); ||| на три рахунки (раз, два, три).

2. Дужки ромбічні < >, якими варто позначати вставні речення або слова.

3. Дужки квадратні [] вживаються, якщо варто додати слово (слова), що допомогло б утримати непевний зміст речення, знайти потрібну інтонацію.

4. Лапки „” в які беруть слова, що вимовляються з інтонацією іронії.

Нарядкові знаки.

Знак наголосу. Якщо для вас якісь слова в тексті нові і ви не знаєте, де правильно поставити наголос, подивіться у словник і позначте наголос на письмі.

↗ Підвищення тону. Цей знак використовується для інтонування й означає незавершеність вислову, питання, непевність, використовується в окличних реченнях, при звертанні тощо.

↘ Пониження тону. Пониження тону використовується для позначення інтонації, що знаменує завершення вислову чи певної частини його.

^ Злам інтонації. Використовується при зламі інтонаційного малюнка (від підвищення до пониження чи навпаки).

Підрядкові знаки.

1. Логічний наголос не можна плутати з наголосом граматичним: це знак партитури, що виділяє семантичний центр фрази (слово або групу слів). На відміну від граматичного наголосу, він може змінюватися залежно від

мети, яку хоче досягти оратор. Зазвичай місце логічного наголосу підказує контекст.

2. Уповільнення темпу. Цей прийом використовується для того, щоб зафіксувати увагу на слові (словах), що для промовця є ключовими.

➔ Прискорення темпу. Використовується для позначення вторинності, додаткового характеру інформації (вставні речення або слова тощо).

∪ Легато. Використовується для позначення злиття слів у вимові, якщо вони вимовляються як одне ціле. Знак свідчить, що пауза тут не потрібна.

б) *Тренування*. Тим, хто тільки-но прагне стати оратором, необхідно потренуватися у проголошенні промови вдома, перш ніж виходити з нею до аудиторії. Можна проголошувати вголос чи мовчки. Це допоможе вам визначити час звучання промови, орієнтуючись приблизно на 100 – 120 слів на хвилину (саме такий темп найсприятливіший для аудиторії). Дуже зручними помічниками тут є відеозаписування, аудіозаписування, робота перед дзеркалом. З їх допомогою ви можете оцінити себе ніби „збоку”, розробити систему жестів, попрацювати над виразом обличчя тощо.

Відпрацювання навичок – це психічні дії, що сприяють формуванню цих навичок :

пригадування прочитаної раніше літератури з теми виступу;

перегляд власної бібліотеки чи каталогу ( для оратора важливі уміння користуватися різними каталогами);

перегляд в останніх номерах журналів переліку надрукованих за рік статей;

перегляд бібліографічних видань;

перегляд довідкової літератури.

Вивчення відібраної літератури: настанови під час читання (для чого читати?), визначення виду читання (суцільне, вибіркоче, комбіноване; вивчаюче (розуміння до 100%, швидкість 60 слів/хв.), ознайомлювальне (розуміння 70 – 75%, швидкість – 120 – 150 слів/хв.), оглядове

(розуміння 25 – 30%, швидкість 300 – 500 слів/хв.), реферативне (для переказування іншим); попереднє знайомство з книгою (видавництво, рік видання, класифікаційна характеристика, зміст, анотація). „Одні книги можна лише спробувати, інші – проковтнути, і врешті-решт, небагато треба розжувати й проковтнути” (Ф. Бекон).

Усвідомлення прочитаного: знання набуті раніше + нові знання, набуті під час читання (переказ прочитаного своїми словами; систематичне й послідовне читання літератури).

Записування прочитаного здійснюється двома способами: виписки (робити тільки з одного боку аркуша, указувати джерело, автора, назву, сторінку, вихідні дані) і конспектування. „Знайдена, але не записана думка – це знайдений і загублений скарб” (Д. Менделєєв).

Вироблення власної позиції: думати → сперечатися з автором → зіставляти прочитане з реальними позиціями → де й коли використати матеріал. „Готуватися – це означає думати, виношувати думки, згадувати, відбирати ті з них, які приваблюють, відшліфовувати їх, розташовувати в певному порядку” (Д. Карнегі).

Зазначають, що підготовка до виступу має кілька стадій: обдумування теми, опрацювання та писемне оформлення її (тобто складання конспекту, плану, написання тексту), критичний розбір уже готового виступу, тимчасовий „відхід” від теми (треба, щоб вона уклалася в пам’яті, остаточно викристалізувалася, зазнала певних змін та ін. ) – і, нарешті, виголошення.

Не можна розраховувати на успіх промови, якщо ритор не вміє логічно організувати матеріал, пов’язати основні ідеї свого виступу, наведені факти й цифри в єдине ціле, якщо не вміє повно й глибоко висвітлити тему, і, нарешті, якщо він не вміє враховувати основні особливості своєї майбутньої аудиторії, щоб одразу вступити з нею в контакт. Адже контакт забезпечується не в той момент, коли ритор з’являється перед аудиторією, а тоді, коли він почав обдумувати свій виступ, уявляючи свого майбутнього

слухача, шукаючи засоби впливу на неї і визначаючи її можливу реакцію.

Розпочинати підготовку потрібно з конкретизації теми виступу, встановлення кола питань, що вона має охопити. Обдумуючи майбутній виступ, потрібно розбити його в думках на тематичні блоки (3 – 4).

Існують закони логіки, які не слід порушувати оратору. Саме слово „логіка” (від грец. – побудований на міркуванні) означає науку про форми та засоби висловлення думки. Цей термін пов’язаний з відомим поняттям „логос” – слово, зміст, основа, наука. Антична та середньовічна наука вивела такі закони логіки:

1. *Закон тотожності* (всяка суть збігається сама із собою). На практиці це означає, що ми дотримуємося певного значення слова, уникаючи варіантів.

2. *Закон протиріччя* (ніяке судження не може бути водночас істинним і помилковим). Якщо вислови суперечать один одному, вони не можуть бути істинними.

3. *Закон виключеного третього* (істинним може бути або вислів, або його заперечення). Із двох висловів, що суперечать один одному в один і той самий час у відношенні до одного і того самого предмета (явища, особи) лише один – істинний.

4. *Закон достатньої підстави* (всьяке судження, що приймається, має бути належним чином обґрунтоване). Достатньою підставою для оратора можуть бути: фактичний матеріал, цитати, наочність.

Знання законів логіки й типів логічних помилок допоможе промовцеві уникнути смішного й незграбного положення, коли його докази нікого не переконують, оскільки їх недоведеність чи штучність, або й неконкретність буде легко викрита будь-якою людиною, яка може поставити лекторові запитання. Система логічних доказів – авторитетних посилань, статистики, різноманітних прикладів і висновків – працює на переконання слухачів. У мисленні здавна виділяють два методи – індукцію та дедукцію.

*Індукція* – це хід думки від часткового до загального. *Дедукція*, навпаки, – хід думки від загального до часткового.

Часто на практиці оратори використовують індуктивний спосіб мислення і вдаються до доказу за аналогією, тобто висновком від часткового до часткового. *Аналогія* – це висновок, що базується на схожості суттєвих ознак явища. Обов'язковою умовою аналогій є порівняння за суттєвими ознаками (а не випадковими).

Підготовка промови вимагає усвідомлення вимог до самого оратора. Важливими ознаками майстерності оратора є такі якості його мовлення, як об'єктивність, ясність, образність, цілеспрямованість.

*Об'єктивність*. Оратор має повідомляти лише достовірну, ретельно перевірену інформацію. Якщо промовець наводить конкретні статистичні дані, його виступ вирає від посилань на джерела інформації. Якщо порушуються питання, які сприймаються слухачами неоднозначно, оратор повинен бути підкреслено об'єктивним у наведенні фактів, не упередженим і толерантним у їхній оцінці.

*Ясність* мовлення – це смислова прозорість виступу, що забезпечує його зрозумілість, доступність, безперешкодне засвоєння аудиторією. „Ясність – головне достоїнство мовлення” (Арістотель).

*Образність* – наявність у тексті виступу живих картин, дають змогу не тільки осмислити почуте, а й, уявляючи його, ніби сприймати усіма почуттями – бачити, чути. Пам'ять більшості людей краще утримує образи, ніж логічні поняття. Крім того, саме образність справляючи на слухачів сильне враження, активізує увагу й сприяє міцному запам'ятовуванню.

*Цілеспрямованість*. Конкретний задум виступу, його мета та головна думка мають бути висловлені гранично чітко або ж легко простежуються у підтексті сказаного. Якщо слухач змушений розгадувати манери, то промова справить на нього негативне враження. Ще гірше, коли оратор сам не усвідомлює мети власних слів.



Потрібно пам'ятати: те, що є цілком зрозумілим для промовця, можуть не відразу зрозуміти слухачі. Для осягнення нових думок їм потрібен час, а також повна зосередженість. Тому основні, ключові положення промови протягом виступу потрібно повторити не менш як три рази. Під час таких повторень слід уникати одних і тих самих висловів: якщо переказувати думку слово в слово, це може образити аудиторію. Якщо для висловлення тієї самої думки дібрати інші слова – слухачі не сприймуть це за повторення.

Промовець має бути лаконічним, тобто небагатослівним, висловлюватися стисло і чітко, додержуючись визначеного М. Некрасовим правила: „Щоб словам було тісно, а думкам простору”. Промову не потрібно переобтяжувати теоретичними міркуваннями, абстрактними поняттями, термінологією. Щоб пожвавити виступ, зробити його цікавішим, оратор може вдатися до використання доречних і влучних афоризмів, крилатих висловів, прислів'їв, приказок. Найбільше пожвавлюють виступ дотепи.

*Дотеп* – це жанр, кмітливий та влучний вислів з гумористичним або сатиричним відтінком. Удаючись до дотепів, необхідно відчувати відмінність між гумором і сатирою.

*Гумор* – це комічне й водночас доброзичливе зображення подій чи явищ. Людина, наділена почуттям гумору, вміє помічати навколо комічне й говорити про це, виключаючи у співрозмовників сміх, поліпшуючи їхній настрій.

*Іронія* – це тонке, приховане глузування. Той хто вдається до іронії, може із серйозним виглядом висміювати те, що говорить.

*Риторичні поради:*

Вимоги до мовлення оратора (за Теофрастом, давньогрецьким мислителем; 371 – 287 р.р. до н.е.):

граматична правильність,

ясність (використання слів в їх загальнозживаному сенсі),

доречність (відповідність стилю предмету),

пишність (образність і милозвучність);

сила,

впливовість,

блиск,

жвавність.

Поняття ефективного мовлення: відповідність аудиторії, предмету й меті промови.

Відмінність усного й писемного мовлення:

В усній – менший запас слів, короткі речення, велика кількість вставних слів і речень, вставлених конструкцій, часте вживання особових займенників, нестандартних, просторічних слів і конструкцій, часта повторюваність слів.

Поради щодо забезпечення ефективності промови:

• уникати іншомовних слів, використання рідної мови в повному обсязі його можливостей,

• писати коротко (не більше 13 – 17 слів у реченні),

• повтор основних положень різними висловами,

• вивчення зразків класичної літератури,

• вивчення стародавніх і сучасних іноземних мов для розуміння цінності своєї рідної.

Принципи відбору слів для виступу: простота, точність, специфічність для обговорюваного предмета.

Найпоширеніші мовні помилки, яких слід уникати ораторові:

1. Неправильний наголос. Іноді від наголосу може залежати й семантика (значення) слова.

2. Неправильна вимова окремих звуків.

3. Неправильне вживання слів за семантикою (значенням).

Оскільки основною одиницею мови є слово, то лексику із цього погляду можна поділити на два типи:

– слова з прямим значенням (так звана автологічна лексика);

– слова з переносним значенням (так звані тропи).

Основу всякого тексту складають слова з прямим, автологічним значенням. Проте існує велика група слів, що, маючи пряме, автологічне значення, водночас виходить за

рамки літературної норми. Це – просторіччя, канцеляризми, діалектизми, жаргонізми, неологізми, архаїзми, варваризми, солецизми.

4. Невміння розрізняти окремі морфеми у слові (наприклад, префікси).

5. Вживання дієслова-зв'язки „буде” (майбутній час) в контексті теперішнього часу.

6. Вживання „це” для зв'язки перед словами „який”, „котрий”, „коли”, „де”.

7. Тавтологія – повторення однокореневих слів.

8. Використання плеоназмів (слів одного значення).

9. Слова-паразити: *ну, скажімо, зрозуміло* тощо.

10. Невміння враховувати стилістичне (емоційне) забарвлення слова (фрази).

Слід пам'ятати, що основним матеріалом оратора є не звук, а слово. Грамотна, чиста мова одразу створює враження освіченості, інтелігентності. Оратор як носій культури мусить спиратися передусім на літературну мову, нормовану правилами граматики.

### **Запитання й завдання для самоперевірки**

1. Які існують способи підготовки промови?

2. Чим відрізняється щоденна підготовка до промови від підготовки до конкретного виступу? Чи здійснюєте ви щоденну підготовку до виступів? Якщо так, то як саме?

3. За якими етапами слід готуватися до промови?

4. Якими якостями мовлення має бути наділений оратор? Оцініть свої ораторські можливості.

## **1.5. 3 ТЕХНІКИ РИТОРИКИ**



Риторична техніка складається з володіння правильним диханням, голосом, уміннями жестикулювати, контролювати поставу, міміку, ефективно використовувати простір під час виступу. Техніка мовлення вимагає самостійності,

систематичності, постійної посиленої уваги до себе як до мовця, зокрема й до зовнішнього вигляду.

Дихання – один з головних життєдіяльних актів людського організму. Його виконує людина постійно, у певному ритмі, незалежно від мислительної діяльності. Але дихання є й основою виголошеного мовлення. Правильне дихання забезпечує чистоту, красу, різноманітність відтінків людського голосу.

У процесі дихання активну участь беруть: носоглотка, бронхи, легені, грудна клітка, діафрагма. Щоб їх робота була правильною, вони повинні бути фізично здоровими, розвиненими.

Найповнішим і корисним вважається змішаний тип дихання (реберно-діафрагмальне, коли й ребра, і діафрагма вільно рухаються в процесі роботи. Для контролю й вироблення правильного дихання можна стати у вільній, невимушеній позі, рівно. Звернути увагу, що плечі слід розправити, тіло не напружувати. Покласти праву руку на діафрагму, а ліву – на лівий бік грудної клітки. Повітря набирається вільно через ніс (плечі не піднімаються), злегка затримується й видихається через рот під час вимовлення фрази. Дихання здійснюється безшумно. Схематично це можна уявити як вдих – пауза – видих. Від глибини вдиху залежить сила видиху, а отже, і сила звучання.

Варто засвоїти найголовніші відомості про взаємозв'язок дихання й мовлення: 1) звук утворюється спокійним струменем повітря, яке виходить під час рівномірного вдиху й видиху; 2) сила звучання голосу залежить від сили видихуваного повітря; 3) вдих і видих можна контролювати за допомогою членування речення відповідно до його граматичної будови та розділових знаків у ньому; 4) активна робота м'язів – реберних, діафрагматичних, голосових – впливає на поліпшення якості дихання й, водночас, на звучання голосу.

Досягти правильного дихання можна тільки за допомогою тренувальних вправ, які умовно поділяють на три групи: завдання першої – виробити вміння керувати роботою

м'язів дихального апарату (виробити або закріпити комбіноване дихання); завдання другої – скоротити вдих і подовжити видих; завдання третьої – виробити вміння керувати диханням у процесі мовлення (читання, переповідання), тобто вміти підпорядкувати дихання вимогам тексту.

Суть проведення вправ не в тому, щоб уміти набирати великий запас повітря в легені при вдиху, а в тому, щоб оптимальний запас набраного повітря якнайраціональніше використати в процесі мовлення.

Важливим для оратора є акустична поведінка, тобто використання таких якостей мовлення, як темп, тембр, гучність, висота. До акустичних характеристик мовлення відносять бездоганну правильність вимови та необхідність володіння технікою мовлення.

Голос – це звуковий потік, зумовлений дрижанням голосових зв'язок (у гортані) унаслідок проходження струменя видихуваного повітря, дієвий компонент звукового мовлення, результат складної фізіологічної й психічної діяльності людського організму; стимулюється інтелектом мовця, його емоціями, волею. Голос має індивідуальні особливості, які залежать також від голосового апарату – складного органу людської мови. В українській мові є понад 300 означень до слова голос (наприклад, *приємний, природний, дзвінкий, теплий, повчальний, глухий, верескливий, надтріснутий*).

Важливо також розвивати гнучкість, рухливість голосу. Рухливим, гнучким називають такий голос, який легко переходить від високого регістру звучання до низького, від помірного темпу до швидкого, від тихого звучання до сильного. Сам по собі голос – слабкий. Щоб голос зазвучав, його необхідно посилити. Це здійснюється *резонаторами* (посилувачами): грудною кліткою, піднебінням, зубами, носовою порожниною, кістками обличчя, лобними пазухами. Ротову порожнину й ніс називають верхніми резонаторами, а дихальне горло, бронхи, легені – нижніми, грудними резонаторами. Звучання голосу, його сила залежить від

будови резонаторів, від того, в якому вони фізичному стані, а також від того, чи правильно спрямовуються звуки голосу в резонатори. Від цього ж залежать і *тембр голосу*, тобто його якість, яка відрізняє мовця від будь-кого іншого. Тембр залежить не від основної тональності голосу, а від додаткових, супровідних тонів, так званих обертонів, які зумовлюються будовою гортані, ротової і носової порожнини мовця.

Основні властивості голосу такі: 1) *повнозвучність* – тобто невимушена, вільна звучність, на протидію крикливості або напруженій звучності; 2) *милозвучність* – тобто чистота і свіжість тембру (без сторонніх призвуків: хрипіння, сипіння, скованості та інше), вроджена краса звуків; 3) *мелодійність* – здатність голосу відхилятися за певними законами вгору, вниз, встановлюватися на середньому рівні, знову підвищуватись і падати тощо; 4) *злетність* – здатність голосу зберігати свою звучність у великому приміщенні, коли мовець не напружується, щоб подолати голосом значну відстань; здатність голосу виділятися на фоні інших звуків; 5) *гнучкість* – здатність легко й швидко змінюватися за висотою, силою, тривалістю звучання і тембром, тобто здатність легко переходити від високих звуків до середніх чи низьких і навпаки; 6) *висота* (звуковисотність) – це якомога повніше використання мелодійного діапазону голосу, доступне розширення звукових можливостей; 7) *об'єм*, або *діапазон* – тобто кількість доступних для відтворення нот (залежить від наявних у голосі відносних нот і тонів); 8) *сила* – це повноцінність, компактність (не гнучкість) звуків, яка визначається тим простором, який звук повинен заповнити; 9) *тривалість* – збереження позитивних властивостей голосу в різноманітних формах використання його під час мовлення (темп повільний, середній, швидкий і їх відтінки), тобто здатність людини довго, не втомлюючись, говорити повними, чистими звуками. На думку Б. Буяльського, голос необхідно розглядати не як одну з властивостей людського організму, а

як вияв людської індивідуальності з усіма особливостями психічного складу.

До засобів техніки мовлення відносять такі, як наголос (фразовий, тактовий і словесний), мелодика й тон, ритм, інтенсивність (сила), темп, тембр вимови, паузи. Наголос – це виділення за допомогою голосу частини мовної одиниці (складу, слова, фрази), він виявляється в силі й тривалості. Мелодика означає підвищення або зниження голосу у фразі. Інтенсивність залежить від посилення або послаблення видиху. Ритм – це чергування наголошених і ненаголошених, коротких і довгих складів. Темп характеризується прискоренням або уповільненням вимови. Тембр – забарвлення голосу, що надається обертонами (додатковим тонами), виразник емоційності, експресивності мовлення. Пауза розглядається як призупинення руху мовленнєвого потоку, засіб емоційного, логічного виділення фрази чи слова.

Інтонацію називають важливим акустичним засобом спілкування. Інтонація, як зазначає А. Капська, „відбиває інтелектуальний і емоційно-вольовий зміст мовлення”, „багата інтонація народжується в результаті смислової і емоційної діяльності мовця і є найсильнішим засобом впливу”.

Виробленню акустичних умінь і навичок сприяють такі форми самостійної роботи, як орфоепічний тренінг, складання партитури усного висловлювання, читання тексту з визначеним інтонаційним завданням, вимова скоромовок, виконання артикуляційних вправ, вправ для тренування мовленнєвого дихання, дикції моделювання й аналіз комунікативних ситуацій тощо. Необхідно звертати увагу на розвиток дихального апарату, ступінь чіткості артикуляції, стиль і манеру вимови, властивості голосу (сила, висота, гучність тембр), відповідність мелодики голосу комунікативним завданням, ефективність засобів логічного наголосу, пауз, відповідність читання інтонаційній партитурі тексту (інтонаційній розмітці).

Приклади інтонаційних вправ:

- Дібрати вісім рядків з вірша і прочитати їх з підвищенням тону на кожному рядку. Така вправа дає змогу перевірити, наскільки правильно розраховано підвищення тону, чи вистачає для цього технічних можливостей голосу.

- Прочитати висловлювання з мелодикою завершеності (зниження висоти голосу в кінці висловлювання), питальною мелодикою (підвищення висоти тону), мелодикою незавершеності (характеризується меншою висотою тону порівняно з тоном питальної мелодики).

- Записати (на аудіо-CD) текст інформаційного повідомлення, прочитаного диктором, потім записати на папері й запропонувати прочитати комусь із студентів. Зіставити читання диктором і студентом, визначити особливості розстановки пауз, логічних наголосів, мелодики, темпу, дотримання орфоепічних норм.

- Зробити інтонаційну розмітку тексту (партитуру): позначити місця пауз, їх тривалість, підкреслити слова, які виділяються логічним наголосом, позначити мелодику за допомогою стрілок, виділити частини тексту, які мають бути прочитані повільно, чітко, і ті частини, які вимагають швидкого читання „на одному диханні”. Прочитати текст відповідно до розмітки, перевірити її правильність.

- Прочитати речення кілька разів з різними комунікативними намірами.

- Прочитати текст з психологічними паузами, пояснити їх.

Особливої уваги потребує формування голосу оратора, який повинен мати достатній рівень гучності, широкий динамічний і висотний діапазон, темброву різноманітність, благозвучність, гнучкість, стійкість.

Важливо пам'ятати про недоліки мовлення, які належать до манери вимови, зокрема такі: подовження голосних, а іноді й приголосних звуків у кінці фрази як ознака міркувань або вагань; використання звуків-паразитів у паузах між словами чи фразами; затримка дихання на вдихові, що відбувається несвідомо, коли мовлення повинно



з'явитися миттєво; шумні вдихання й видихання перед початком фрази; чмокання під час паузи, потрібної для обдумування; назалізація – вимова в ніс кінцевих голосних. Необхідно фіксувати ці недоліки й усувати за допомогою систематичних тренувань.

Жести й міміка (несловесні, або невербальні, засоби спілкування) є невід'ємною ознакою виступу, вони супроводжують усне мовлення, допомагають зробити його ефективним. Однак ораторові слід пам'ятати, що несловесні засоби не повинні заважати словесним під час виступу.

Жести – це рухи тіла людини. Вони поділяються на *механічні, ілюстративні й емоційні*.

*Механічні* жести супроводжують говоріння без зв'язку зі змістом, це механічні рухи, що не контролюються мовцем. *Ілюстративні* жести зображують те, про що йдеться. *Емоційні* підсилюють виразність промови, прикрашають її, допомагають виділяти основні думки.

Міміка (грец. *mimos* – наслідування, зміна ) – рухи м'язів обличчя, які виражають внутрішній душевний стан людини; один з важливих елементів ораторського мистецтва. Мімічні рухи передають ознаки різних емоційних станів людини. На емоції людини вказують положення рота, губів, брів, форми й виразу очей як вираження здивування, радості, страждання, презирства, гніву тощо. Так, блискучі очі можуть виражати радість, матові – сум, погляд униз – почуття провини або страху, погляд убік – нещирість тощо. Підняті брови, широко розкриті очі, опущені кінчики губ, напіввідкритий рот свідчать про здивування. Ознаками суму є зведені брови, тьмяні очі, трохи опущені куточки губ.

Оратору корисно бути обізнаним з основами фізіогноміки – давньої науки про обличчя людини, на основі якої утворився сучасний науковий напрямок – персонологія. Персонологія вивчає особливості темпераменту, риси характеру, образ мислення, можливі проблеми міжособистісного спілкування людини, що виявляються на її обличчі. Ті чи інші мімічні особливості зумовлені напруженням певних груп м'язів. Як свідчать дослідження, у

мімічних рухах обличчя, що передають різні емоції людини, беруть участь близько ста м'язів.

Міміка тісно пов'язана з характером звучання усного мовлення й впливає на фонетичну якість мовленнєвих звуків і тембр голосу. Так, людям з глухим, „важким” голосом корисно говорити на посмішці – це висвітлює тембр, робить голос дзвінкшим. А ті, хто має різкий, крикливий голос, потребують іншого мімічного пристосування – округлення губів і розслаблення щік.

Важливо організувати систему міміки і жестів так, щоб вони допомагали, а не перешкоджали спілкуванню, сприяли здійсненню мовленнєвої майстерності, коли жест не буде зайвим, а міміка не буде протирічити сказаному. Велике значення має вміння оратора розрізнати протилежні мімічні знаки, наприклад: зосередженості, активності та втоми, втрати інтересу, пасивності. Так, до знаків зосередженості відносять фіксований погляд у бік мовця або джерела повідомлення, напруження м'язів обличчя. Підняті брови свідчать про здивування, сумнів, необхідність додаткового пояснення. Найпомітніша ознака втоми – опущені плечі, схилена, розслаблений погляд. Необхідно навчитися читати невербальні знаки, представлені на обличчі, й реагувати відповідними діями зі свого боку.

### ***Використання простору в публічному спілкуванні***

Ученими доведено, що кожна людина має особисту територію – простір, який вважає своїм, ніби цей простір є продовженням її фізичного тіла. Територія навколо людини поділена на чотири зони: 1) інтимну (від 15 до 46 см); 2) особисту (від 46 см до 1,22 м); 3) соціальну (від 1,22 м до 3,6 м); 4) публічну (понад 3,6 м). Інтимна зона є найголовнішою. До неї людина ставиться як до особистої власності. Порушувати інтимну зону дозволяється тільки тим людям, які пов'язані тісним емоційним контактом. Особиста зона – це відстань руки, поданої для рукостискання. Така відстань передбачає дотики на дистанції та є оптимальною для дружніх зустрічей, офіційних прийомів. Здобуваючи особистий простір, як стверджують дослідники, людина стає

спокійнішою, почуває себе захищеною. Соціальна зона найбільш зручна для ділового й соціально-побутового спілкування. Публічна зона – це зона спілкування великої групи людей. Під час спілкування в публічній зоні особисте знайомство людей не є обов'язковим.

Просторові зони зумовлені національними й територіальними культурними традиціями. Так, використання просторових зон японцем і американцем буде відмінним: японець під час бесіди прагнучим зменшити відстань, американець же мимовільно збільшуватиме особисту зону. Представник сільської місцевості звик до простору, тому й потребує більшої просторової зони для спілкування на відміну від мешканця міста.

### **Запитання й завдання для самоперевірки**

1. Що вам відомо про правильне дихання? Чому під час промови не можна користуватися поверховим диханням, коли задіяна тільки верхня частина легенів?
2. Які властивості голосу ви знаєте?
3. Як слід тренувати дихання й голос? Які визнаєте форми самостійної роботи над технікою мовлення?
4. Оцініть інтонаційні можливості свого голосу. Сплануйте самостійну роботу над голосом.
5. Яку роль під час промови відіграють постава, жести, міміка? Як слід працювати над їх удосконаленням?
6. Що вам відомо по використанню простору під час спілкування?
7. Здійсніть спостереження над використанням несловесних засобів спілкування когось із ваших знайомих. Визначте позитивне й негативне з погляду риторики.

## 2. ЯК АНАЛІЗУВАТИ ЧУЖЕ МОВЛЕННЯ



Пригадайте чотири питання Сократа: Що було зроблено так? Що не було зроблено так? Що було зроблено не так? Що не було зроблено не так?

Відповідати на них можна вчитися на прикладі аналізу текстів, що використовуються під час спілкування. Адже вироблення вмінь і навичок ефективного публічного мовлення людини залежить від її вмінь аналізувати чуже мовлення – усні й писемні тексти різних стилів, типів, жанрів мовлення.

*Риторичний аналіз* тексту насамперед передбачає визначення способів і засобів ефективного спілкування, тобто здійснення задуму висловлювання, донесення до читача або слухача основного змісту, виконання не тільки завдань, а й надзавдань тексту.

Аналізувати чуже мовлення – означає сформулювати тему й основну думку, назвати стиль, тип мовлення, засоби й способи зв'язку речень у тексті, схарактеризувати роль мовних одиниць.

Необхідно також оцінити аргументи, композиційні прийоми, мовні одиниці з боку їх переконувальних властивостей, обґрунтувати використання мовних одиниць щодо реалізації комунікативних завдань, нормативності їх використання, виявлення порушень структури й змісту тексту, виявлення засобів передачі авторської позиції з приводу поданої в тексті інформації.

Варто оцінити під час усного виступу поведінку оратора (зовнішній вигляд, жести, міміку, виконавську майстерність тощо), його вміння впливати на аудиторію, активізувати її.

### **Запитання й завдання для самоперевірки**

1. Що означає здійснити риторичний аналіз тексту?
2. Розкажіть про текст, користуючись *схемою*:  
Текст як результат мовленнєвої діяльності.

Ознаки тексту: зв'язність, цілісність, інформативність, комунікативність.

Форми мовлення: усна, писемна.

Засоби смислового та граматичного зв'язку речень у тексті: слова спільної тематики, синоніми, антоніми, займенники, прислівники, сполучники.

Функції текстів різних стилів і типів: опис, повідомлення, вплив, ствердження, заперечення.

Структура тексту.

Способи зв'язку речень: послідовний (ланцюговий):

1 – 2 – 3 – 4; паралельний: 4 – 1 – 2

|

3

Актуальне (комунікативне) членування речення:

дане: предмет повідомлення; нове: основний зміст повідомлення, комунікативний центр висловлювання.

Складне синтаксичне ціле: група речень, об'єднаних логічним і синтаксичним зв'язком, у якій порівняно з реченням повніше розкривається думка.

3. Прочитайте тексти. Доберіть до них заголовки. Опишіть ситуації, у яких можливе використання кожного тексту. Розіграйте одну з таких ситуацій.

Проаналізуйте тексти за *схемою*: тема й основна думка; стиль мовлення; тип мовлення; засоби й способи зв'язку речень у тексті; роль мовних одиниць у тексті щодо їх впливу на аудиторію; роль мовних одиниць щодо реалізації завдань; роль мовних одиниць щодо нормативності їх використання; виявлення засобів передачі авторської позиції з приводу основної думки.

### Текст 1

Новим етапом стала епоха, на матеріалі якої було створено „Велесову книгу” (тобто VI – IX ст.). До цього етапу релігія, філософія, мистецтво формувалися в своїх частинах (ідеях уявленнях переконаннях). „Велесова книга” стала цілісною системою, міфом етносу (нації), що усвідомив себе (поділив світ на „я” і „вони”) став на шлях здійснення власної історичної місії (За П. Кононенком).

## **Текст 2**

Людина може володіти кількома мовами, залежно від її здібностей, нахилів і прагнень, але найкраще, найдосконаліше людина має володіти, звичайно, рідною мовою. І це не тільки тому, що цією мовою, засвоївши її змалку, вона користується повсякденно, а й тому, що рідна мова – це невід’ємна частка Батьківщини, голос свого народу й чарівний інструмент, на звуки якого відгукуються найтонші й найніжніші струни людської душі.

З рідною мовою мають-бо зв’язок найдорожчі спогади про перше слово, почути в колісці з материних уст, залишок батьківської хати, веселий гомін дитячого товариства й тихий шелест листя старої верби, під якою вперше зустрівся юнак із коханою дівчиною... (Б. Антоненко-Давидович).

## **Текст 3**

Минуле ніколи не заперечує, а завжди підтверджує.

Наша мовна традиція сягає далеких, докнижних часів, а в період держави Київської Русі наше слово сягнуло державного творення, було відкрите не лише для близьких сусідів, а й для найвіддаленіших земель.

Українське слово не просто заявило про своє воскресіння: воно довело на повен голос, що воно – велике слово великого народу. Не тоне у воді, не горить у вогні. Його життя – це поклик до вічної боротьби, творчості й діяння (За Б. Харчуком).

## **Текст 4**

Якої великої ваги надавав наш народ у своїх наказах і повір’ях мові, людському слову! У народі вірили колись, що словом можна скарби в землі знаходити, хвороби та всякі недуги лікувати, від лихої людини та звіра оборонятись. „Що вимовиш язиком, того не витягнеш волон” – запевняє народна мудрість. Та про тих, хто не стежить за своєю мовою, у народі кажуть: „Не тямить голова, що язик лепече”.

Правильно й чисто говорити рідною мовою може кожний, аби тільки було бажання. Це – не тільки ознака, але

й обов'язок кожної культурної людини. Культурними в нас мусять бути всі незалежно від того, працює людина розумово чи фізично (За Б. Антоненком-Давидовичем).

### **Текст 5**

Над поглядом співрозмовника можна здійснювати контроль. Слід урахувати розподіл прийнятої мозком людини інформації, а саме: 87 відсотків іде через очі, 9 – через вуха, 4 – через інші органи чуття. Коли, наприклад, людина під час розмови дивиться на запропоновані йому малюнки або схеми, вона сприймає не більше 9 відсотків сказаного, якщо ці слова не пов'язані безпосередньо з тим, що знаходиться перед її очима. Коли ж слова пов'язані з візуальним рядом, то людина сприймає вже 25 – 30 відсотків сказаного. Щоб установити повний контроль над поглядом співрозмовника, слід показувати указкою те, про що розповідається. Якщо ж зникає необхідність спостерігати за візуальним рядом і треба перевести погляд слухача, достатньо підняти указку на рівень його очей і зустрітися з ним поглядом (3 книги).

## **3. ЯК ТРЕНУВАТИ ВЛАСНЕ МОВЛЕННЯ**

Виразне мовлення оратора формується насамперед у процесі тренувальних вправ, які мають відповідати рівню вашої підготовленості, зокрема віковим, індивідуальним особливостям, властивостям пам'яті, мислення, чуття мови, голосових характеристик тощо.

Система навчання техніки читання вголос містить комплекс таких вправ: на формування правильної вимови; читання й інтонування окремих речень (прочитати речення, у яких слова написані разом, позначити вертикальними рисочками пробіли й прочитати речення вголос); читання монологічних діалогічних текстів.



Пропонуємо тренувальні артикуляційні вправи на розвиток дихання, голосу, дикції та творчі завдання на вироблення умінь і навичок публічного мовлення.

### **Дихальні вправи**

**Вправа 1.** Перевірте місткість робочого повітря в легенях.

1. Станьте рівно. Глибоко, але не надмірно вдихніть повітря.
2. На одну мить (секунду) затримайте повітря в легенях.
3. Повільно, без поштовхів, видихніть повітря на посекундний рахунок „раз, два, три...” і т. д., аж поки не виникне потреба поповнити його запас.

Можна використати ще й такий варіант цієї вправи (за винятком осіб, що мають мовні вади). Замість вимови цифр вимовляйте чітко й виразно алфавіт – а, б, в, г, д і так далі. Така вправа сприятиме водночас і виробленню чіткої дикції.

**Вправа 2.** Виробляйте правильне дихання.

Сядьте вільно, ноги поставте перпендикулярно до сидіння; спину тримайте рівно, але не напружено. Перевірте, чи вільно себе відчуваєте. Зробіть активний видих п-ф-ф-ф... Під час видиху повітря не „вистрілюйте”, а ніби проціджуйте його крізь зуби. Не видихайте до внутрішнього напруження, а якщо повітря не вистачає, то спокійно доберіть через ніс. Вправу повторіть 5 – 6 разів. Якщо відчуваєте напруження дихання чи посилення тиску, припиніть робити вправу.

**Вправа 3.** Вимовте кілька разів підряд проривні приголосні *к – г, к – г...* *г – к, г – к...* Потім повільно вимовляйте голосні *а – е – о*. Зосередьте увагу на роботі мускулатури ротової порожнини. Повторіть 5 – 6 разів.

**Вправа 4.** Сядьте. Зробіть швидкий вдих носом, після секундної паузи швидко видихніть через губи трубочкою, ніби хочете загасити свічку, яка стоїть близько. Повторіть 3 – 4 рази. Повторіть вправу, але свічку умовно поставте на протилежний кінець стола. Простежте, як працює мускулатура рота й живота.



**Вправа 5.** Станьте прямо. Не опускайте плечі. Покладіть руку на нижню частину ребер, щоб великий палець був спереду, а чотири – на ребрах. Зробіть видих. Потім – вдих через ніс, на секунду затримайте стан вдиху і починайте видих. Повторіть вправу 4 – 5 разів.

**Вправа 6.** Станьте прямо, уявіть собі, що ви у весняному саду. Ви близько підійшли до гілки вишні і вдихнули запах цвіту. Після вдиху ви, ніби затримуєте в собі цей запах (зробити паузу) і видихаєте повільно, щоб довше зберегти запах цвіту.

**Вправа 7.** Станьте прямо. Видих розрахований на 6 – 9 – 12 одиниць. На кожні 3 одиниці вимовляється один звук. Починайте з двох звуків з – ж. Далі додайте ф – і на 10 – 12 одиниць.

Якщо помітите, що видихати на 12 одиниць відразу важко, порухайте на три звуки, а четвертий додавайте поступово по одній одиниці. Вправу повторіть по 3 – 4 рази на кожний звук.

Аналогічну вправу можна проводити і на звичайний рахунок: один – два – три... Але стежте, щоб заданий рахунок ішов, як звучання фрази. Рахунок у кожного студента може бути різним, залежно від розвитку і активності роботи дихального апарату.

**Вправа 8.** Уявіть собі, що коло вас був кіт. Раптом він зник. Ви озирнулися – немає. Покличте так, ніби він десь близько: *киць-киць...*, коротко вимовляючи звуки.

Очевидно, він десь відбіг. Пошліть звук протяжніше, на відстань: *ксс-ксс...*

Побачили kota, наближається до нього і одночасно кличете. Простежте, як змінюється напруження при вимовлянні звуків на різній відстані.

Подібна вправа, але в іншій ситуації. Наприклад, вам для чогось потрібна зараз бабуся (нафантазуйте, для чого). Ви забігли з вулиці до кімнати й відразу гукнули: „Бабусю!” Слово вимовляйте в темпі, з розрахунку, що вас відразу почують. Покличте 3 – 4 рази. Ви зорієнтувалися, що бабусі немає, вийшли на вулицю, ще раз гукнули (вона недалеко).

Стежте за силою видиху. Зверніть увагу, як від сили видиху залежить сила звучання голосу.

**Вправа 9.** I. Сядьте спокійно, не напружено. Читайте кожен віршований рядок на одному видиху. Повітря добирайте після кожного рядка.

Віє вітер з-під воріт,  
У воротах – сірий кіт.  
Вітер сірому котові  
Чеше вусики шовкові  
Ясне сонце виплива,  
Коту спинку пригріва.  
Кіт воркоче, кіт муркоче,  
Ніби щось сказати хоче (М. Рильський. „Віє вітер з-під воріт”).

II. Принцип роботи той самий. Але тепер прочитайте текст першого й другого рядка на одному видиху, доберіть повітря і прочитайте разом третій і четвертий рядки. Добір повітря робіть глибший, ніж у попередніх вправах, але безшумний і непомітний для глядача і слухача.

**Вправа 10.** Прочитайте перші три рядки на видиху, перед четвертим доберіть повітря і прочитайте текст до кінця.

Спочатку проконтролюйте, чи зручно й легко вам так читати, чи вистачає дихання на три рядки, і лише після цього повторіть вправу 4 – 5 разів.

Стежте за процесом добору повітря: легко, безшумно, непомітно. Під час добору повітря не порушуйте структуру тексту.

В травневім лісі галява пахуща,  
Старі дуби над схилом стали в ряд.  
А біля них – малий терновий кущик  
Скептичним оком дивиться на світ (Н. Забіла.  
„Весна”).

**Вправа 11.** Прочитайте по кілька разів на одному видихові прислів'я.

Де цвіток – там медок.  
В гурті робити, як із гори бігти.

Не сокира теше, а чоловік.  
Гарна дівичею, гарна й молодицею.  
Де багато пташок, там нема комашок.  
Спершу треба розсудити, а тоді ділити.  
Коли в горах немає тигра, і мартишка – цар звірів.  
У дівчини стільки ласки, як у тихім ставку ряски.  
Хто рано підводиться, за тим діло водиться.

**Вправа 12.** Прочитайте текст, супроводжуючи відповідними ілюстративними жестами.

Ліс ще дримає... (Повільно показати рухом руки навколо себе, озирваючи поглядом) Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь... (Повільно пройтися, вслухаючись) Тихо навкруги, мертво... (Повернутися довкола, підійти до уявних дерев) Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку. Ліс ще дримає... (М. Коцюбинський).

**Вправа 13.** „Комар”. Робимо глибокий прискорений вдих, після повного заповнення легень повітрям затримуємо вдих спочатку на 2 – 3 секунди. Видих починаємо з голосової атаки приголосним звуком „З”, імітуючи дзижчання комара. Намагаємось якомога довше протягти цей звук аж до повного видиху.

**Вправа 14.** „Позіхаймо на здоров'я!”. Зробіть прискорений вдих, затримайте його в момент кульмінації, прикрийте рукою роту порожнину та через 2 – 3 секунди зробіть уповільнений видих. Повторіть вправу не менше трьох разів.

**Вправа 15.** „Летить літак”. Зробіть глибокий вдих, затримайте його, через 2 – 3 секунди, зімкніть губи, зуби при цьому не змикайте. Починайте видих низьким звуком „М”, тягніть його скільки вистачить дихання, весь час понижуючи тональність. Повторіть вправу не менше п'яти разів.

### **Розвиток голосу**

Для розвитку голосу рекомендуються такі вправи:

**Вправа 16.** Промовте фрази: „Добрий день!”, „Будьте здорові!”, „Як себе почуваєте?”, „Сьогодні почнуться заняття”, змінюючи їх мелодіку: відхиляючи голос вгору,

вниз, встановлюючи його на середньому регістрі, а поміж у зворотному напрямку.

**Вправа 17.** Промовити слова: *веселий, добре, сонце, зм'я, голубий, знаєш* так, щоб вимовою їх передати: 1) радість, 2) тривогу, 3) схвильованість, 4) відчай, 5) розчарування.

**Вправа 18.** I. Прочитайте текст, змінюючи темп і тембр голосу.

Пливе човен, води повен,  
Та все хлюп-хлюп-хлюп-хлюп!..  
Іде козак до дівчини  
Та все тюп-тюп-тюп-тюп!  
Пливе човен, води повен,  
Та й накрився лубом....  
Ой не хвастай, козаченьку,  
Кучерявим чубом (Народна пісня „Пливе човен”).

II. Прочитайте уривок з наростанням сили голосу до останнього рядка (прийом сходинки). Голос посилюйте відносно до попереднього рядка, до тієї межі, де не вчувається напруження, крик.

Повторіть цю вправу, починаючи з найсильнішого звучання до найслабшого, але чутного для слухачів.

Стежте за диханням. Перед посиленням голосу добирайте повітря.

III. Читаючи текст, посилюйте голос в межах одного рядка, утримуючи його звучання на одній висоті.

Змінюйте одночасно силу й висоту голосу в кожному рядку в межах однієї строфи.

**Вправа 19.** Використайте текст для розширення діапазону. Визначте найзручніший для голосу регістр і висоту. Від цього рівня висоти рухайтесь вгору і вниз, стежачи за плавним переходом від однієї висоти до другої.

Зверніть увагу на роботу мовленнєвого апарату: правильно й чітко вимовляйте голосні й приголосні звуки.

Текст можна читати кілька разів, змінюючи темп на різних висотах.

Райдуга в полі півнеба схиля

До колосків, до пшеничної ниви,  
І голубіє у росах земля  
Після дощу – благодатної зливи (В. Грінчак. „Земля  
моя...”).

**Вправа 20.** I. Прочитайте кілька разів текст, змінюючи темп звучання. Чи впливає темп читання на уявлення про характер дії?

Над шляхом Явдошка  
шукала волошки.

Явдошко, волошки

Шукати облиш!

Над шляхом ти знайдеш

Один лиш спориш! (Грицько Бойко. „Явдошка й  
волошки”).

II. Прочитайте цей текст майже пошепки, але так, щоб вас почули всі присутні.

III. Уявіть собі, що ви працюєте у великій аудиторії. Тихо читаючи текст, зверніть увагу на артикуляцію звуків і посилайте їх до уявних останніх рядів. Темп читання середній.

IV. Уявіть, що ви поспішаєте, але вам потрібно порозмовляти з Явдошкою, яка весь час від вас віддаляється. Отже, стежте за темпом і посилайте голос весь час на дальшу відстань, то збільшуючи силу голосу, то активізуючи звучність.

Прочитайте текст мовчки. Подумайте, у якому темпі він має звучати й чому. Від чого залежить зміна темпу звучання другого тексту?

I. Ранок стояв літній – сонячний і прозорий. Небо було синє і далеке. Гілля вишень і бузку звисало просто до кімнати. Важкі краплі роси падали зрідка й тихо в траву. Горобці метушилися й цвірінчали на верховітті. Здалека лунав церковний дзвін. Над тихим містом висів невиразний гомін.

Було сонце, був ранок, був новий день (Ю. Смолич. „Дитинство”).

II. Ми бігли до роти з усіх кінців міста.

Ми були схвильовані.

Таки, довелось, значить, і нам!

Ми кидали матерів, що заламували руки й падали неприємні. Похмурі батьки виходили провести нас на ганки. Заплакані сестри бігли за нами до рогу. Чи ж відпустять до від'їзду, бодай попрощатися?

Серця билися, як на порозі незнамого (Ю. Смолич. „Наші тайни”).

**Вправа 21.** Прочитайте вірш „Грудочка землі” В. Кочевського.

I. Прочитайте вірш звичайним середнім тоном на наспівному монотонні. Наголошені склади віршових стоп протягуйте довше, після кожного рядка відновлюйте дихання:

#### Грудочка землі

Між підручників знайомих на моїм столі

у коробці сірниковій – грудочка землі.

Я узяв її недавно, в пору посівну,

як ходив за тракторами на паркім лану.

Пахне грудочка квітнева свіжістю ріллі,

де спускаються спочити пізні журавлі.

Не пролежала даремно в полі на бочку

і затисла пшеничину в чорнім кулачку.

Поки в хату я зі школи повернусь в обід,

з грудки голка зелененька вибилась на світ.

Чом росткові марно в'януть на моїм столі?

Просьять волі степової корінці малі.

І поклав я знов на полі грудочку масну:

хай стріча свою велику сонячну весну

(В. Кочевський).

II. Так само читайте вірш, але вже на розмовному монотонні. Кожне слово вимовляйте окремо, чітко й виразно, ніби після кожного з них стоїть знак оклику:

*Між! Підручників! Знайомих! На! Моїм! Столі!* і так далі.

III. Читайте вірш так само цілими словами, але зливаючи їх у рядок:

Міжспідручниківзнайомихнамоїмстолі... і так далі.

**Вправа 22.** „Дудочка”. Прочитайте вголос текст. Зверніть увагу на вимову звуків „ДУ”, „ВЖ”, „Р”, „ЧК”, а також „Й”.

„ДУДОЧКА”

Коли до річки йду,

Я граю на ду-ду:

Дуду! Дуду! Дуду!

Дуду! Дуду! Дуду!

Вже йду, іду, іду, іду.

І дую в дудочку дуду:

Дуду! Дуду! Дуду! Дуду!

Дуду! Дуду! Дуду!

У цій вправі стежте за тим, щоб у словах з голосним [у] губи були складені „хобітком”. Це сприятиме створенню якісного звуку [у]. Знайдіть слова з нескладовим [ў], опрацюйте їх спочатку окремо, а потім у тексті вправи.

**Вправа 23.** Для очищення голосу від зайвих шумових домішок виконайте такі вокальні вправи на виспівування голосних звуків та сольфеджування (вправи для тембру голосу).

Проспівуйте ці звуки:

а) До – ре – до;

б) До – ре – мі – ре – до;

в) До – ре – мі – фа – мі – ре – до;

г) До – ре – мі – фа – соль – фа – мі – ре – до.

Проспівуйте ці звуки:

До – ре – мі – до – ре – е;

Ре – мі – фа – ре – мі – і;

Мі – фа – соль – мі – фа – а;

Фа – соль – ля – фа – со – ль.

Соль – фа – мі – соль – фа – а;

Фа – мі – ре – фа – мі – і;

Мі – ре – до – мі – ре – е;

Ре – до – сі – ре – до – о.

Такі вправи подано для розвитку діапазону голосу.

**Вправа 24.** Прочитайте вголос уривок вірша „Злети й падіння”. Зверніть увагу на вимову звуків [шч], [ч], [з], [с] та інші.

Щоранку думкою злітаю вгору  
та відчуваю боляче падіння вниз,  
За те, що маю я запал до спору,  
та ще чимало хибних рис.

**Вправа 25.** Діапазон голосу кожної людини має свою верхню і нижню межу. Чим більшою є відстань між ними, тим виразнішим є й голос людини. Прочитайте вголос. Спробуйте встановити найвищий „робочий” звук вашого голосу, так би мовити „стелю”, і найнижчий – „дно”. Користуйтеся мішано-діафрагмаційним диханням.

„Спір”

Перший: Чим ширший наш діапазон,  
Тим більш виразним буде тон.  
Другий: Чим краще володієш ним,  
Тим менш здається він нудним.  
Перший: Отож, давай поспоримо,  
Другий: Та й перевіримо заодно  
І „стелю” голосу, і „дно”.  
Перший: Який же маєш ти діапазон?  
Невже широкий?  
Другий: А ось такий:  
Є тон низький, а є високий,  
Аж дві октави містить він,  
І голос мій звучить як дзвін!  
Перший: Ну, то і що?  
А все одно мій більш широкий!  
Другий: Мій ширший!  
Перший: Мій!  
Другий: Мій ширший!  
Перший: Мій!  
Другий: Мій ширший!  
Перший: Мій!



Починайте спір спокійно, врівноважено, адже кожен з вас упевнений в неперевершеності свого голосу. Не поспішайте підвищувати тон, зробіть це не раніше слів: „Мій ширший! Мій!” Так, поступово рухайтесь до верхньої межі, а коли один із вас відчує, що партнер досяг своєї „стелі” й вже вище не може, тоді скажіть:

„Мій ширший!.. Ось межа!

І далі ані руш, бо будеш мати кризу!

Ходімо краще, друже мій, донизу!”

Так, промовляючи той же текст, поступово рухайтесь голосом згори донизу.

Перший: Мій ширший!

Другий: Мій!

Перший: Мій ширший!

Другий: Мій!

Той, хто відчує нижню межу діапазону, говорить:

Перший: Твій ширший!.. Ось вже „дно”!

Другий: Це справді „дно”! Тож я й закінчив заодно!

**Вправа 26.** „Регістри”.

Прочитайте вголос вправу „Регістри”. Під час її виконання намагайтесь досягти резонаторного звуку.

Регістри

Ось високий мій регістр – головний!

І середній мій регістр – центровий!

І найнижчий мій регістр – це грудний!

Щоб тут говорити (вказує на голову),

І так говорити (вказує на діафрагму),

І скрізь говорити (знову вказує на верхній регістр),

Говорити (вказує на середній регістр),

Говорити (вказує на нижній регістр)!

**Вправа 27.** „Альпініст”.

Прочитайте вголос вправу „Альпініст”. Вона спрямована на розвиток регістрів і діапазону голосу та на досягнення резонаторного звуку.

Альпініст

Щоб головним оволодіти регістром,

На мить стаю я альпіністом.

Все вище піднімаюсь, вище,  
І ось вершина ближче, ближче.  
І хоч нелегко підніматись  
У чарівне царство це висотне,  
Та нам ще треба домагатись,  
Щоб слово й тут було природне.

**Вправа 28.** „Аквалангіст”.

Прочитайте вголос вправу „Аквалангіст”. Вона спрямована на оволодіння якісним звуком у низькому (грудному) регістрі. Стежте також за правильністю вимови питомих українських звуків [ч], [шч], [г] та нескладового [ў].

Аквалангіст

Щоб оволодіти грудним регістром,  
На мить стаю аквалангістом.  
Все нижче опускаюсь, нижче,  
А дно морське все ближче, ближче,  
І хоч нелегко вже спускатись  
У чарівне царство це підводне,  
Та нам ще треба домагатись,  
Щоб слово й тут було природне.

**Вироблення дикції**

Дикція – це чітка, виразна вимова звуків, складів і слів у повільному й швидкому темпі мовлення. Дикція виробляється за допомогою артикуляційних вправ, скоромовок, співу. Вирішальну роль у створенні чіткої дикції має артикуляція кожного звука. Вона утворюється завдяки різним положенням язика, губів, м’якого піднебіння, нижньої щелепи, рух яких ми маємо змогу контролювати. Слід пам’ятати, що в залежності від цих органів знаходяться глотка і гортань з голосовими зв’язками.

Допомагає розвинути м’язи мовного апарату так звана артикуляційна гімнастика. Вона знімає зайву напругу, сприяє виробленню рухомості, артикуляційній точності при вимові звуків.

**Вправа 29.** „Артикуляційна гімнастика”

*І. Вправи для губів*

1. Розкривання рота.

Нижня щелепа вільно падає вниз, приблизно на два пальці покладені один на одного. Язик лежить плоско, корінь язика опущений, м'яке піднебіння (маленький язичок) підняте. Спокійно закрити рот. Рух губів, щелеп має бути м'яким.

2. Відкриття верхніх зубів.

Підтягнути верхню губу і розтягнути її горизонтально, ніби „на усмішку”, але так, щоб ясен не було видно, а тільки передні верхні зуби.

3. Відкриття нижніх зубів.

Нижня губа опускається до низу і розтягується горизонтально так, щоб видно було передні нижні зуби. Нижня щелепа в цей час нерухома, рот трохи розкритий.

4. Чергування рухів верхньої і нижньої губи:

а) підняти верхню губу, б) опустити її, в) підняти нижню губу, г) опустити її.

Вправи проробляти легко, пластично. М'язи обличчя повинні бути спокійні, зуби не стиснуті.

5. „Почісування” верхньої губи.

Рот трохи відкритий. Верхня губа закриває верхні зуби, міцно натягується на них і злегка загинається усередину рота. Потім вона, розтягуючись, піднімається вгору й відкриває верхні зуби.

6. За тим же принципом робиться „почісування” нижньої губи, потім чергування „почісування” верхньої та нижньої губів і, нарешті, – одночасне „почісування” обох губів.

7. Рух зімкнутих вип'ячуваних губів вперед і розтягування їх енергійно в сторони. Зуби стиснуті, не відкриваються.

8. Рух зімкнутих вип'ячуваних губів вперед, наліво, вгору, направо, вниз, утворюючи коло. Зуби стиснуті, щелепи нерухомі, вправа проробляється повільно.

9. На рахунок „один”, „два” – скласти губи „хоботком”, відірвати від зубів і висунути вперед. „Три”, „чотири” – розімкнути губи, оголити зуби, але не розтискати їх, а прийняти положення посмішки. Стежте за тим, щоб ваші

губи не були перенапружені. Повторіть вправу вісім – десять разів.

## *II. Вправи для язика*

1. Вихідне положення: рот широко відкритий, язик лежить плоско, не горбиться, кінчиком торкається нижніх передніх зубів. Корінь язика опущений, як в момент позіхання.

Висунути язик якомога більше з рота, а потім втягнути так, щоб утворилася лише м'язова грудка, а кінчик язика став непомітним. Після цього язик повертається у вихідне положення.

2. Вихідне положення те ж саме. Нижня щелепа нерухома, кінчик язика піднімається до коренів верхніх передніх зубів і опускається до коренів нижніх передніх зубів.

3. Вихідне положення те ж саме. Язик рухається праворуч, ліворуч по внутрішньому боку щік.

4. Вихідне положення в основному те ж саме, але рот напіввідкритий. Висувається язик назовні „лопатою”, тобто повинен мати плоску широку форму, своїми боковими краями торкається куточків рота. Після цього покласти язик у вихідне положення.

5. Вихідне положення, як у вправи № 4. Висувається язик назовні „жалом”, тобто повинен мати більш загострену форму. Після цього покласти язик у вихідне положення.

6. По черзі висовується язик то „лопатою”, то „жалом”.

7. Рот напіввідкритий. Язик з вихідного положення загинається до м'якого піднебіння й знову повертається назад.

8. Язик скласти трубочкою й висунути назовні.

## *III. Вправи для нижньої щелепи*

1. Відкрийте рот. Нижня щелепа посувається вперед і назад.

2. Відкрити рот. Щелепа посувається ліворуч і праворуч.

3. Відкрити рот. Щелепа рухається праворуч, вгору, ліворуч, вниз, тобто, утворюючи коло.

*IV. Вправи на напруження й розслаблення мовного апарату*

1. Напружити язик, потім розслабити й показати його кінчик.

2. Напружити губи, розслабити й відкрити рот.

3. Стиснути нижню щелепу, розслабити, відкрити рот.

4. Стиснути зуби й промовляти фразу, наприклад: „Наша казка гарна, нова, починаймо її знову”. Потім зняти напруження й знову промовляти цей текст.

*Орфоепічна гімнастика*

**Вправа 30.** Чітко вимовляйте звуки, повторюючи вимову звуків кожного ряду 8 – 10 разів. Стежте за правильністю артикуляції.

Б – Д – ДЗ – ДЖ – Ж – Г – І.

П – Ф – Т – Ц – С – Ч – Ш – К – Х.

Б – П, В – Ф, Г – К, Г – Х, Д – Т, Ж – Ш, З – С.

М – В – Н – Р – Л – Й.

М – Б – П – В – Ф.

Н – Д – Т – Ц – З – С – ДЗ.

Р – Ч – Ш – Ж – Й – ДЖ.

Г – К – Г – Х.

Ш – Ч – Ж – ДЖ.

С – Ц – З – ДЗ.

**Вправа 31.** Подані нижче скоромовки спочатку прочитайте вголос у повільному темпі. Стежте за правильністю артикуляції. Потім спробуйте прискорити темп мовлення.

1. Бігла баба босоніж, бо згубила бідна ніж.

2. Піп зібрав копу кіп, його звали Прокіп.

3. Водовоз возить возом воду із водопроводу.

4. Федір грає у футбол, а фіранки ловлять гол.

5. Де хата не метена, там дівка не плетена.

6. То де ж про диво довідався Данило.

7. Тепер у Гофійки аж три копійки та два червінця і повні вінця.

8. Глибше зореш – більше збереш.
9. Гава на ганку гудзик згубила.
10. Зоряний час Зоряни збіг ніби сонцем під хмари.
11. Коси коса, поки роса, а як роса впаде додолу, то ми підемо додому.
12. На чужому коні не наїздишся, чужим добром не нахвалишся.
13. Хто в темряву дивиться, той од світла кривиться.
14. Йосип, Йосип, Йосипенко прийшов в гості до Пилипенка.
15. Біжать качки до ставочку, а за ними стара квочка.
16. Яблучко від яблуньки недалеко відкотиться.
17. Бідняцька цнота краща від панського злота.
18. Добре було б взяти в дорожку пиріжки з горошком.
19. Щедрий вечір щедрувати – щастя людям дарувати.
20. Засвітить сонце і в наше віконце.
21. Є сотня мов, а правда лиш одна.
22. Пелагея з Богуслава пироги пекла й килими ткала.

### **Орфоепічні вправи**

**Вправа 32.** Відповідно до правил орфоепії українського літературного мовлення прочитайте вголос і запишіть у свій орфоепічний словник такі слова: імбір<sup>о</sup>вій, ара<sup>х</sup>іс, карлючкува<sup>т</sup>ий, логоп<sup>е</sup>дія, ма<sup>й</sup>стер, маршов<sup>і</sup>й, на<sup>в</sup>ичка, об<sup>у</sup>х, олен<sup>ь</sup>, орна<sup>м</sup>ент.

**Вправа 33.** Чітко й виразно вимовляйте текст вправи. Пам'ятайте, що голосний звук [о] в слові „кожух” вимовляється з наближенням до [у] – [ко<sup>у</sup>жу<sup>х</sup>].

Кажу: „Одягай кожух!”

„Кожух, одягай”, – кажу.

**Вправа 34.** Прочитайте виразно вголос уривок із поезії Т. Шевченка. Слова вимовляйте відповідно до щойно засвоєних правил орфоепії. Особливу увагу зверніть на звуки [у], [а], [о], [и], [і], [ц], [ч], [с].

Учітеся, брати мої,

Думайте, читайте,

І чужому научайтесь,  
Й свого не цурайтесь (Тарас Шевченко).

Вправи для вивчення словесного наголосу:

**Вправа 35.** Прочитайте слова. Зверніть увагу на рухомість наголосу.

Бджо́ла – бджо́ли, боро́зна – боро́зни, верба́ – ве́рби,  
губа́ – гу́би, межа́ – ме́жі, перо́ – пе́ра;

вчи́тель – вчителі́, жі́нка – жі́нкi, ко́рпус – корпусі́,  
ремі́сник – ремі́сникi, се́ктор – секторі́, ча́шка – чашкi;

борода́ – боро́ди, боро́ді, боро́ду, боро́дою, кл. ф.  
боро́до, мн. боро́ди, боро́д, боро́дам, боро́дами, у боро́дах, дві боро́ди;

зуб – зу́ба, зу́бу, мн. зу́би, зубі́в, зу́бам, зу́бами, на зу́бах;

поводи́р – поводи́ря́, кл. ф. поводи́рю, мн. поводи́рі,  
поводи́рів;

рі́к – ро́ку, мн. ро́ки, ро́ків, п'ять ро́ків;

ті́тка – ті́тки, ті́тці, мн. ті́тки, ті́ток, ті́тка́м, дві ті́тки;

ча́дра – ча́дри, мн. ча́дри, дві ча́дри.

**Вправа 36.** Вимовляйте пари слів, які однакові за звуковим вираженням. Акцентуйте увагу на лексичному значенні кожного слова залежно від наголосу.

Ви́года (користь) – виго́да (зручність), за́клад (установа) – закла́д (парі), за́мок (фортеця) – замо́к (пристрій для замикання), за́хват (захоплення) – захва́т (ширина робочого ходу машини), о́рган (частина організму) – орга́н (музичний інструмент), по́діл (ділення) – поді́л (пелена, низина), по́ра (у шкірі) – порá (час, період), та́мбур (прибудова у вагоні) – тамбу́р (музичний інструмент), толо́ка (переліг) – толокá (робота громадою).

**Вправа 37.** Виразно прочитайте слова українською й російською мовами. Порівняйте наголоси в українській та російській мовах.

Ота́ман (укр.) – атама́н (рос.), бе́си́да – бесе́да, верба́ – ве́рба, верете́но – веретено́, вігчи́м – о́тчим, граблі́ – гра́бли, ди́хання – дыха́ние, дочка́ – до́чка, до́шка – доска́, дро́ва – дрова́, живо́пис – живо́пись, зага́дка – зага́дка, ігра́шка –

игрушка, колесо – колесó, корóмисло – коромы́сло, кремінь – кремєнь, кропива́ – крапи́ва, літопис – ле́топись, ніздря – ноздря́, обруч – обруч, олень – оле́нь, вільха – ольха́, паралич – парали́ч, петля́ – পে́гтя, перепис – пе́репись, подруга – подру́га, показ – пока́з, пріріст – приро́бст, присядка – прися́дка, прія́тель – прия́тель, решето – решето́, рукопис – ру́копись, середина – середі́на, спіна – спина́, столяр – столя́р.

## ТВОРЧІ ВПРАВИ Й ЗАВДАННЯ



**Вправа 38.** Оцініть доречність і кмітливість відмовок. Складіть тематичні репліки в тому ж ключі.

*Як привести із собою в гості друзів, на яких ніхто не чекав?*

– Як, ви не в курсі? Ми тепер всюди ходимо з охоронцями.

– Ці люди пишуть нашу біографію і всюди нас супроводжують.

– Ти так добре й багато готуєш, що ми вирішили: кілька людей усім нам не зашкодить.

*Як відбитися від сусідів, які скаржаться, що ваш собака голосно гавкає?*

– Я уже всі методи перепробував – ніщо не допомогло. У мене є рушниця, але бракує сміливості. Може, ви самі спробуйте?

*Як виправдатися перед гостями, якщо у вас давно не було ремонту?*

– Зате не пограбують!

– Ми запросили модного дизайнера – і ось що вийшло.

*Як пояснити, чому ви неохайно вдягнені?*

– Ви що! Зараз в Америці це остання мода!

*Як заборонити гостям палити?*

– Будь ласка, паліть, тільки не видихайте дим.



– У нас дуже чутлива пожежна сигналізація – у будь-який момент нас може залити водою.

**Вправа 39.** Закінчіть запропоновані вислови, використовуючи приклади.

1. Перше кохання – це коли...
2. Любов – це коли...
2. Нічого не бійтеся, адже...
3. Щоб тебе зрозуміли, достатньо...
4. Доброта допоможе людству...

**Вправа 40.** Виберіть одне з тверджень. Підтвердіть або спростуйте його, використовуючи індуктивний хід думки: від аргументів до висновків. Побудуйте своє доведення чи спростування засобами гумору, сатири, сарказму.

1. Навчатися ніколи не пізно.
2. Нікому не вір, і тебе ніхто не зрадить!
3. Чоловіки – великі діти!
4. Жінки шкідливі для здоров'я!
5. Не говори ніколи *ніколи*.
6. Друг може бути тільки один.

**Вправа 41.** Відомо, що будь-який текст являє собою „оболонку” для певної інформації. Оратор може „гратися” формою й обсягом висловлювання, залишаючи суть висловлювання незмінною. Обсяг тексту залежить від того, якої мети й ефекту хоче досягнути промовець. З поданих речень „виростіть” оповідання. Для цього використовуйте евфемізми, парафрази, порівняння, метафори, усі синонімічні можливості слова, роблячи обсяг більшим, стилістично розфарбовуючи інформацію.

Наприклад:

„Жила собі дівчина на ім'я Олена. Коли їй виповнилося 18 років, вона зустріла своє перше кохання. Його звали Ілля. Це було кохання з першого погляду, і тривало воно до кінця життя”.

Варіант 1

Це було сонячне, світловолося створіння на ім'я Олена, яке, щороку зустрічаючи весну, однаково раділо і

квітам, і снігові. Настав той час у її житті, коли людина осягає усі барви життя, відчуває всю повноту своїх сил і можливостей. Це сталося у вересні чи у травні, у понеділок чи в середу – це сталося: їй здалося, що шалене серце хоче вистрибнути назустріч темноволосій людині, що так посміхалася їй назустріч. „Ілля”, – просто підійшов і сказав ...

#### Варіант 2

Вона жила, незважаючи на небажання своєї юної матері народжувати тоді, вісімнадцять років тому. І ймення в неї було таке ж випадкове, як і її життя, – Олена. Спочатку вона навчилася сидіти, ходити й розмовляти, терпіти важку вдачу своєї матері, яка так і не вийшла вдруге заміж. А потім вона навчилася посміхатися. Раптово. За мить навчилася, просто побачивши зелені очі того юнака, якого звали Ілля...

**Вправа 42.** Складіть та виголосіть привітання, присвячені: 1) найкращому другові; 2) рідній людині; 3) незнайомій людині, до якої ви випадково потрапили на ювілей.

Порада: будьте сміливішими, уникайте штампів і кліше, шукайте оригінальні рішення.

**Вправа 43.** Доповніть подану групу приказок про мовлення, у яких використано антитезу (протиставлення).

Або розумне казати, або зовсім мовчати. Більше слухай, менше говори. Шабля ранило тіло, а слово – душу. Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова – завзятих ворогів.

**Вправа 44.** Додайте кінцівки (чи початки) до наведених приказок. У яких ситуаціях доцільно було б їх використати?

– Краще з мудрим загубити, ніж...

– ... – слово його тепле.

– Не говори про себе добре, бо не повірять, не говори й погане, бо...

– ... часом чоловік йде в гору, а часом в долину.

– Яка хата – такий тин, який...

– Те твоє, що...

– ..., ніж дурного поміч.

- Якби люди не вмирили, то б...
- ..., а рук прикладай.
- Небита жінка, як...
- ... , поки не перескочиш.
- На те щупак у річці, щоб...
- ..., але за все мусиш платити.
- Живи так, ніби ти маєш завтра вмерти, а працюю так, ніби...
- ..., вона б небо зрила.

**Вправа 45.** Виразно прочитайте текст. Визначте стиль, колорит (який настрій викликає текст), якими засобами передано ідею (як досягається мета спілкування).

Є істина, настільки очевидна, що її можна було б і не нагадувати. Істина ця полягає в тому, що все доросле людство – і тут немає винятків – складається з колишніх підлітків...

А це означає, що мільйони людей ще задовго до тебе вже шукали й знаходили відповіді на ті запитання, які хвилюють зараз тебе.

Скільки ж їх, тих запитань, невідкладних, пекучих і таких різних, що у вчителів, у батьків, та й у тебе самого, часом іде обертом голова!

...Навіщо людина живе на світі? Чому слід неодмінно дослухатися порад старших? Чи існує якась особлива суто чоловіча відповідальність?

Нелегкий, але такий прекрасний вік – вік пізнання перших самостійних рішень, вік дружби, яку проносять потім через усе життя, вік, коли у хлопців з'являється чимало своїх суто чоловічих проблем.

Як же бути з тими проблемами? Може, просто дослухатись готових відповідей або ж скористатися чужим, перевіреним досвідом? Ні, у житті все далеко не так просто. І добра порада, і гідний приклад тобі потрібні, навіть необхідні! Але чи знаєш ти, що вже для того, щоб скористатися з чийогось прикладу, потрібен характер і часом навіть мужність? Усі ті поради, що ними так щедро наділяють тебе і батьки, і вчителі, і автори книжок, дають

між іншим зовсім не для того, щоб позбавити тебе зайвих клопотів і розв'язати за тебе проблеми. Навпаки, ці поради саме на те й існують, щоб навчити думати, самостійно осягати дійсність (З книги „Друг”).

**Вправа 46.** Уважно прочитайте текст. Чи вважаєте ви тему цього уривка дискусійною? Складіть свій текст на одну із запропонованих тем: *Чи вмієш ти відпочивати? Над книгою...; Алгоритми дорослості; Відкрий цей світ у собі.* Прочитайте перед аудиторією свій текст. Чи досягли ви мети?

Якщо у тебе поганий настрій будь-що знайди причину. Знання і тут твоя зброя. А рецепти підняття настрою можуть бути найрізноманітніші, свої для кожної конкретної людини, свої для кожного конкретного випадку.

Потрібно виробити в собі „стійкість” чи здатність протистояти життєвим знегодам. Для цього важливо наповнити себе відчуттям, що ти керуєш власним життям, а не безвільно плывеш його порожистими ріками.

Треба обов'язково мати коло вірних друзів, які б підтримали тебе, виявили увагу й турботу на випадок складної ситуації.

Важливо виховати в собі і гнучкість характеру, і впевненість в успіхові (З книги „Друг”).

**Вправа 47.** Вивчить напам'ять 3 скоромовки (на вибір). На вимову яких звуків ви обрали скоромовки? Для чого призначені скоромовки? Яке місце належить скоромовкам серед інших вправ на вироблення навичок літературної вимови?

Алло! Алло!

– А вам кого?

– А мені покличте Зою!

– А немає тут такої!

– А ви хто? Алло! Алло!

Але в трубці вже гуло.

Кричав Архип, Архип охрип.

Не треба Архипу кричати до хрипу.

– Бу, бу, бу...– Борис читає.  
Батько Борю поправляє:  
– Букву Б читай як треба,  
Бо вона втече від тебе!  
Боря каже: „Так і буде!  
Більше вчить її не буду!”

Йоршик з йоршиком дружив –  
Йому ласти він купив,  
Йоршики сміялися,  
Йоршики раділи.  
Йоршики ті ласти  
Й разу не наділи.

Оленя одне блукало.  
Оленя когось шукало.  
Оля Олю запитала:  
– От кого воно шукало?  
Оля Олі каже прямо:  
– Оленя шукало маму!

Цілий день і цілу ніч  
Цвіркуни кричать на піч.  
– Цвіркуники, цвіркуни,  
Цей ваш крик чому сумний?  
– Це тому, що дні холодні!  
Це тому, що ми голодні!

**Вправа 48.** Завдання-експеримент. Візьміть за основу публічного виступу наукову статтю, параграф підручника з біології, хімії (чи інших дисциплін). Оберіть аудиторію. Використайте засоби впливу на цю аудиторію, зокрема й засоби образності. Виголосіть промову. Проаналізуйте ефективність донесення інформації.

**Вправа 49.** Завдання-ситуація. Уявіть, що Ви – ведучий Новорічного вогника. Після офіційних привітань Вам треба розважити гостей. Ця частина свята має назву

„Українські традиційні ігри”. Які саме розваги Ви б запропонували? Перед виконанням скористуйтеся спогадами про дитинство (саме про ігри, у які грали) своїх бабусь, дідусів, батьків. Запропонуйте ігри, записані від старшого покоління, своїм друзям.

Наприклад: гра „Дзвіночок”: діти стають у коло, узявшись за руки. Посередині кола – один з учасників („дзвіночок”), він намагається розірвати ланцюг, для чого кидається та падає на руки. Розірве руки – біжить, а всі інші женуться за ним. Хто зловить, стає „дзвіночком”.

**Вправа 50.** Прочитайте текст української народної гри „Гуси”. Знайдіть у ній словесні та несловесні засоби вираження. Відтворіть гру на практичному занятті. Наведіть варіанти цієї гри.

#### Гра „Гуси”

Перебіг гри передбачає, що серед учасників дозвілля обираються вовк, господиня, пастух, гуси. Господиня посилає пастуха гнати гусей у поле, але на них чатує страшний звір, вона кличе гусей: „Гуси, додому!” – „Навіщо?” – питає пастух. – „Вовк за горою”. – „Що він робить?” – „Гуску скубе”. – „Чию та чию?” – „Попову та дякову”. – „Яку та яку?” – „Сіру та білу. Гуси, додому!” У цей час вовк ловить гусей. Хазяйка карає пастуха й посилає знову в поле. Ця дія відбувається доти, поки вовк не переловить усіх гусей. Мати починає шукати гусей та питає вовка: „Здорові були! Чи не бачили наших гусей?” – „А які ваші гуси?” – „Сірі та білі”. – „Пішли по сірій та білій доріжці”. Цей діалог продовжується до того часу, поки гуси не подадуть голос. „А то що кричить та лопотить?” Вовк починає хитрувати: „То прачки перуть”, „Та то мої молодичі ліплять паляниці”, „Мої”. Хазяйка починає сипати землю, як зерно, доводячи, кому належать гуси. Вони порятовані.

**Вправа 51.** Примовки – короткі висловлювання, що вживають діти на певних етапах гри чи в повсякденному спілкуванні, мають власні сталі словесні формули, ритміку, риму, структуру тощо. Важливу роль у примовках відіграють алітерації та асонанси (пригадайте визначення).

1. Яку роль відіграють алітерації та асонанси в іграх?

Наприклад: У грі „Стінки” на певному етапі гри використовують примовку: „Писано, писано, запечатано, із Харкова прислано” (асонанси відтворюють процес написання та відправлення листа або повідомлення). Щоб збити з успішної гри свою суперницю, учасниці гри „Креймашки” примовляють: „Ішла дядина та сказала: зрадила. Їхали три попи та сказали: не схвати. Їхав піп, а колесце в ямку скик, а креймашек із рук пик”.

2. Знайдіть в примовках лексичні засоби увиразнення мовлення. Яка лексика складає основу примовок (наприклад, вигуки: „Цур, мій почин!”, „Цур за себе”). У грі „Кішка і мишка”: „Раз, два, три – котик мишку лови”; у грі „Перепелиця” гравець говорить: „Перепеличка – невеличка птичка, кобчик більше та не вловить!”; у грі „Дрібушечки”: „Дрібушечки, дрібушечки, наїлися галушечки!”; „Хлібчик”: „Печу, печу хлібчик, дітям на обідчик”; у грі „Орішки” (вовк) діти на городі рвуть траву, примовляючи: „Ірву, ірву орішечки, не боюся пана нітрішечки! А пан за горою, а я за другою. Дзень, дзень! Нема пана весь день!”; у грі „Гусари, на коні” після того, як учасники „помірялися” на палиці, звучить команда-примовка „Гусари на коні!”; у грі „Пиж”: „Пішов паж аж у поле”; у грі „Віл” тоді, коли палиця „сунеться” по землі, гравець промовляє: „Цур, сліпий кінь!”, а інші: „Цур, видущий кінь!”; „У мене є бугай, у тебе нема бугая”; „У тебе нема коня, у мене є кінь”; у грі „Латка”, передаючи „латку”, примовляють: „Латка-битка, шовкова нитка, на мені була, на тобі ізгнила!”; у грі „Хлібчик”: „Печу, печу хлібчик дітям на обідчик, меншому менший, старшому більший”.

3. Найпоширенішою є примовка у грі „Панас”, яка містить діалог між учасниками й має кілька варіантів. Який варіант Вам відомий? Відтворіть цю гру, використовуючи словесні та несловесні засоби.

– Панас, Панас, на чому стоїш? / – На камені. / – Що п’єш? / – Квас. / – Лови мух, а не нас;

Панас, Панас, на чому стоїш? / – На камені. / – Що продаєш? / – Квас. / – Лови мух, а не нас;

– Панас, Панас, на чому стоїш? / – На камені. / – Що продаєш? / – Квас. / – Лови мух, а не нас і под лавками не лазь;

– Панас, Панас, ти варив квас? / – Варив. / – Ну іди в панський двір – там млинці печуть і тобі дадуть;

– Панас, Панас, на чому стоїш? / – На камені. / – Що продаєш? / – Квас. / – Лови мух, а не нас і за камінь не лазь;

– Панас, Панас, де твій квас? – Під лавкою, накритий халявкою. – А ми підемо, квас вип’єм, глечик розіб’єм;

– Що п’єш? / – Квас. / – Лови мух, да не нас і під лавку не лизь; – Панасе, Панасе, на чому стоїш? / – На камені. / – Що продаєш? / – Квас. / – Лови курей, а не нас;

Крутись, крутись, Панас. Лови мух, а не нас.

4. За допомогою лічилок визначається роль кожного з учасників гри. Які лічилки Вам відомі?

Наприклад: для гри „Панас” використовують лічилки: Еники-беники їли вареники. / Еники-беники кльош – / Вийди пузатий матрос; Котилося яблучко по городу – / І упало прямо в воду. / Бульк!; у грі „Жмурки”: Йшла дівчина коло тину, хлопця знайшла, в дім привела. Хто він, не знала, батькам сказала: „Князь”; Котилася торба з високого горба, а в тій торбі хліб-паляниці. Кому доведеться, той буде жмуриться; у грі „Кузьмерки-жмурки”: Котилася торба з високого горба, / Коло кого зупиниться, / Тому й жмуриться; Котилася торба з високого горба, / А в тій торбі хліб – паляниці. / Кому доведеться, той буде жмуриться (муриться – журиється).

5. Як примовки та лічилки, використані в українських народних іграх, можуть стати в пригоді майбутнім промовцям?

**Вправа 52.** Доберіть тексти цікавих виступів досвідчених ораторів. Прочитайте їх, правильно обравши інтонацію. Зробіть партитуру тексту (інтонаційну розмітку).

**Вправа 53.** Напишіть текст промови, використовуючи таке висловлювання: „Звертання на ВИ – повага до наявної в



людини свободи вибору, право на множинність можливих утілень. Звертання на ТИ – приковування суб’єктивного Я до якогось певного фактичного вияву” (Віктор Малахов).

**Вправа 54.** Напишіть текст промови, використовуючи такі висловлювання:

„Раби – це нація, котра не має слова, Тому й не зможе захистити себе” (О. Пахльовська).

„Слово зробило нас людьми” (І. Павлов).

„Джерело красномовства – у серці” (Дж. Мілль).

„Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике само б зробилося” (Т. Шевченко).

„Слова – теж вчинки” (А. Франс).

„Усяке слово, якщо за ним не буде справ, уявляється чимось даремним і пустим” (Демосфен).

Виголосіть промову.

**Вправа 55.** Напишіть текст вітальної промови з нагоди відкриття нового навчального корпусу навчального закладу (нової аудиторії, навчального кабінету тощо).

Зробіть партитуру тексту (інтонаційну розмітку). Виголосіть промову.

**Вправа 56.** Напишіть текст вітальної промови в день відкриття олімпіади з української мови. Виголосіть промову.

**Вправа 57.** Напишіть текст вітальної промови з нагоди ювілею підприємства (навчального закладу, телекомпанії, друкованого видання тощо). Виголосіть промову.

**Вправа 58.** Напишіть текст інформаційної промови про невербальні засоби спілкування. Виголосіть промову.

**Вправа 59.** Напишіть текст інформаційної промови про міжнародну наукову конференцію з прикладної лінгвістики. Виголосіть промову.

**Вправа 60.** Напишіть текст агітаційної промови на суспільно-політичну тему. Виголосіть промову.

**Вправа 61.** Напишіть текст агітаційної промови про здоровий спосіб життя. Виголосіть промову.

## ПАМ'ЯТКА РИТОРА



### 1. Знаки партитури тексту (інтонаційної розмітки)

Партитура тексту – це підготовлений за допомогою загальноприйнятих знаків запис тексту, призначений для виголошення

Знаки для партитури тексту:

' – словесний наголос;

— – логічний наголос – норма (суцільна лінія під словом);

- - - – наголос послаблений;

== – логічний (чи фразовий) наголос відчутно посилений:

/ – пауза;

// – пауза середня;

/// – пауза тривала;

↗ – підвищення тону (мелодія злету);

↘ – зниження тону (мелодія спаду);

∩ – мелодійна хвиля, указує на інтонаційне поєднання слів;

... – уповільнення вимови (розріджені крапки);

→ – пришвидшення вимови (густо поставлені крапки);

< > – виділення особливим тоном елементів тексту (наприклад, вставлених конструкцій);

<< >> – іронічна інтонація;

([:]-) – заміна авторських розділових знаків.

### 2. Комунікативні якості мовлення

Якість мовлення оратора	Значення
<i>Змістовність</i>	Добір інформаційних відомостей, спрямованих на розкриття теми й основної думки
<i>Логічність</i>	Уміння висувати

	певні тези, добирати аргументи з метою переконання співрозмовників
<i>Багатство</i>	Різноманітність мовних одиниць, використання синонімів
<i>Різноманітність</i>	Наявність в мовленні неоднорідних за значенням, формою, стилістичним забарвленням мовних одиниць
<i>Точність</i>	Уміння вибрати мовні засоби, відповідні відтворюваній дійсності та зрозумілі для співрозмовників, використання слів відповідно до лексичного значення, стилю, жанру текстів, умов спілкування
<i>Доречність</i>	Урахування потреб співрозмовників та особливостей ситуації спілкування
<i>Правильність</i>	Дотримання норм літературного мовлення
<i>Виразність</i>	Вплив на слухача
<i>Ясність</i>	Володіння темою й уміння передавати інформацію недвозначно
<i>Етичність</i>	Дотримання правил мовного етикету
<i>Естетичність</i>	Виникнення почуття прекрасного в слухачів

### **3. Умови виразності мовлення**

- 1) самостійність (а не за шпаргалкою) мислення мовця;
- 2) інтерес мовця до того, що він говорить чи пише;
- 3) добре знання мови й виражальних засобів;
- 4) досконале володіння стилями мовлення;
- 5) систематична мовна практика;
- 6) свідоме бажання мовця говорити або писати виразно;
- 7) розвинутий хист „чуття” мови.

### **4. Умови правильного дихання**

- 1) Вдихати повітря через ніс треба вільно, безшумно.
- 2) Починати говорити можна тоді, коли в легені взято незначний надлишок повітря, необхідного для виголошення структурно-логічної частини тексту: це позбавить від „позачергового” вдиху, який порушує плавність і ритм мовлення, спричинює уривчастість, поверховість дихання.

- 3) Не допускати, щоб повітря було витрачене повністю (тобто не допускати повного звільнення легенів від повітря) – це призведе до аритмії, фальцетів та іншого. Витрачати повітря слід економно й рівномірно.

Необхідно скористатися кожною природною зупинкою в мовленні для дозбирування запасу повітря у легені (дозбирування повітря під час природних зупинок здійснюється так званім нижнім диханням: рухається діафрагма, а верхня частина грудної клітки й ребра підняті й нерухомі). Поповнювати запас треба своєчасно й непомітно.

- 4) Пам'ятати, що від глибини вдиху залежить сила видиху, отже, – сила звучання голосу.

- 5) Вдихати і видихати треба безшумно, непомітно для слухача, адже якісний звук утворюється спокійним струменем повітря, що виходить під час рівномірного вдиху й видиху (тут не йдеться про афективне мовлення).

## **5. Гігієнічні правила дихання**

1) не треба читати вголос чи промовляти у не провітреному, душному, з надто сухим повітрям приміщенні;

2) пам'ятаймо, що дихання залежить і від розміру приміщення, його акустики, а сила звуку залежить від якості дихання, яка зумовлена активною роботою реберних, діафрагмових і голосових м'язів;

3) оскільки надлишок повітря утруднює утворення звука, не можна набирати в легені надто багато повітря;

4) поза мусить бути вільною (рівно сидіти, краще – стояти, грудна клітка вільна, голова піднята);

5) не можна надмірно підсилювати голос, тобто напружувати голосові зв'язки, бо це вимагатиме напруження й від дихального апарата, що призведе до розладу всього апарата мовлення;

6) не варто без належної паузи переходити від афективного до врівноваженого мовлення – у стані афекту дихання не може бути правильним.

## **6. Гігієнічні вимоги до голосу**

1) Не можна напружувати голосові зв'язки чи змушувати їх працювати без відпочинку понад критичну для голосу часову межу – голосові зв'язки зношуються, виснажуються.

2) Кожну зміну голосових властивостей, зокрема зміни регістрів, темпу, сили звучання, треба здійснювати невимушено, без напруження (цим збережемо працездатність органів голосотворення) й непомітно для слухачів, чим можна домогтися переконливості, органічності нашого сприйняття й сприйняття нас слухачем.

3) Треба дбати про скоординовану роботу органів дихання і резонаторних порожнин, що можливе за умови їх фізичного здоров'я, – від цієї скоординованості залежить краса й сила голосу.

4) Не варто домагатися видозмін від голосу, який перебуває в стані фізіологічної перебудови (зокрема, у школярів 11 – 14 років).

5) Наша воля повинна підпорядковувати собі наш настрій, психологічні особливості, фізичний стан тощо, оскільки воля допомагає поліпшити тембр.

### **7. Якості учасників суперечки**

- *зацікавленість*
- *конструктивність підходу*
- *вміння знаходити компроміс*
- *пошук правильних доводів опонента*
- *інтелектуальна терпимість*
- *вміння слухати*
- *вміння „тримати позицію”*
- *вміння вчасно розпізнати зміни у поведінці опонента, зрозуміти чим вони викликані*
- *культура мови*

### **8. Види суперечки за метою та цілями**

- *пошук істини*
- *запевнення кого-небудь*
- *заради отримання перемоги*
- *суперечка заради суперечки*
- **за соціальним призначенням**
- *загальнолюдські інтереси*
- *національні інтереси*
- *інтереси соціальних прошарків населення*
- *групові інтереси*
- *родинні інтереси*
- *особистісні інтереси*
- **за кількістю учасників**
- *монолог*
- *діалог*
- *полілог*
- **за формою проведення**
- *усна*
- *письмова*

## **9. Закони дискусії**

- Усі відкрито висловлюють свої думки.
- Усі погляди повинні поважатися.
- Слухайте інших не перебиваючи.
- Не говоріть занадто довго та занадто часто.
- Водночас говорить лише одна особа.
- Дотримуйтесь позитивних ідей та стосунків.
- Не критикуйте себе та інших.
- Незгоди й конфлікти відносно ідей не повинні бути направлені на конкретну особу.

## **10. Правила діалогічного мовлення**

- Ніколи не треба дискутувати чи сперечатися з приводу тем, понять, що є аксіомами і на потребують доведення. Слід обирати теми, що „потребують роботи думки” (Арістотель).
- Основною і найкращою метою всіх без винятку суперечок є змусити супротивника думати так, як ви, прийняти вашу позицію.
- Ніколи не викладайте відразу всі положення, тези чи аргументи.
- Вгамуйте хвилювання, страх, бо інакше вони пригальмують вашу думку.
- Будьте уважним до опонента, суперника, конкурента, запам’ятовуйте не тільки те, що він каже, а й те, що казав раніше.
- Не підмінюйте тему суперечки і не дозволяйте опонентові це робити.
- На початку розмови домовтеся про метамову (терміни, дефініції, поняття, категорії, класифікації, джерела тощо).
- Не намагайтеся все заперечувати, використовуйте прийом умовного схвалення.
- Уникайте суперечок про те, чого добре не знаєте.

- Будьте завжди готовими не тільки до кроку вперед, але й до кроку назад, не соромтеся вибачитися, переписити.
- Якщо дискусія чи полеміка публічна, не забувайте про аудиторію, залучайте її до паритету, але дуже шанобливо і не висловлюйте негативних оцінок.
- Намагайтеся основні положення, поняття, дефініції, ознаки повторити у різних контекстах кілька разів з тим, щоб ваша позиція запам'яталась і закріпилась.
- Пам'ятайте, що, як і в монологічній промові, головним у діалогічному спілкуванні є тези і аргументи.
- Аргументація має будуватися на причинно-наслідкових зв'язках і законах формальної логіки.
- Найкращими аргументами в суперечці є доказові положення, точні факти і цифри, конкретні явища, події.
- Завжди починайте розмову якомога приємнішим, спокійнішим і тихішим тоном, щоб був простір для наростання суперечки і щоб завжди відчували, що є можливість підвищення тону, але ніколи не підходьте до межі підвищення тону, не зривайтеся на крик, бо смішно виглядатимете в очах присутніх.
- Продумайте тактику відступу, відкладання на потім – на випадок неуспіху чи поразки.

## **11. Навички полеміста**

- Володіє основними жанрами полемічної майстерності, закономірностями та правилами їх проведення.
- Розрізняє види суперечок за метою висловлювання.
- Володіє культурою діалогу та полілогу, етикою оратора.
- Самостійно логічно й послідовно будує виступ відповідно до вимог композиції.



- Правильно виголошує виступ, використовуючи інтонаційні засоби для виділення головного.
- Висловлює свою думку, добираючи цікаві, переконливі тези й аргументи на захист своєї позиції.
- Складає простий чи складний план виступу з ключових слів, виділяючи його основну думку.
- Добирає мовні засоби залежно від задуму висловлювання, стилю і жанру мовлення.
- Коректує усне мовлення в процесі говоріння, ураховуючи реакцію слухача.
- Порівнює різноманітні погляди на ту чи іншу проблему.
- Добирає й аналізує доводи під час суперечки.
- Оцінює позиції та погляди протилежної сторони.
- Вміє стисло та чітко формулювати питання.
- Вільно тримається перед аудиторією.
- Спирається на закони риторики.
- Дотримується норм української літературної мови та правил мовленнєвого етикету.
- Володіє високою культурою спілкування.

## **12. Як не можна спілкуватися**

### **Не можна**

- Спілкуватися з аудиторією із стиснутими кулаками: вона відчуває, що від неї хочуть сховатися в собі, протидіючи будь-якій можливості діалогу.
- Різко жестикулювати, особливо в стані збудження, гніву.
- Поспішати й метушитися, хоч нам прекрасно відомо, що той, хто поспішає, завжди спізнюється.
- Постійно виказувати своє ставлення до конкретної людини, радісно або невдоволено зустрічаючи його.

- Обертатися спиною до аудиторії й постійно пропонувати дивитися в карту студентів, який знаходиться біля дошки.
- Пояснювати матеріал, потупивши погляд в одне обличчя або дивлячись куди завгодно, тільки не на студентів.
- Коли студент не знає елементарного, посміхатися й зневажливо кривитися, підкреслюючи, що обсягу наших знань йому ніколи не досягти.
- Зображувати мімікою й жестами всі муки літературного або історичного персонажа, якщо школярі через свою нечуйність не зрозуміли цього оповідання.

### **13. Подружіться з жестами**

- Жести повинні бути мимовільними. Використовуйте жест, коли є відчуття необхідності в ньому. Не піддавайтеся імпульсам наполовину.
- Жестикуляція не повинна бути безперервною. Не кожна фраза потребує підкреслення жестом.
- Керуйте жестами. Ніколи жест не повинен відставати від слова, що ним підкріплюється.
- Надавайте різноманітності жестикуляції. Не користуйтеся одними і тим самим жестом у всіх випадках, коли слід надати словам виразності.
- Жести повинні відповідати своєму призначенню. Їх кількість та інтенсивність мають відповідати характеру мовлення й аудиторії. Наприклад, дорослі на відміну від дітей надають перевагу помірній жестикуляції.

### **14. Використовуй народний золотослів**

*Дотримання правил мовленнєвого етикету*

1. Бережи хліб на обід, а слово на відповідь.
2. Краще мовчати, аніж брехати.
3. Дав слово – дотримуй його.

4. Не хочеш почути дурних слів, не кажи їх сам.
5. Що маєш казати, то насамперед обміркуй.
6. Треба знати, де що казати.
7. Ласкаве слово, як день ясний.
8. Всякому слову свій час.
9. Хліб-сіль їж, а правду ріж.

*Порушення правил мовленнєвого етикету*

1. Ляпає язиком, як постолом.
2. Накрив мокрим рядном та й ще й помелом.
3. Говорить, наче три дні не їв.
4. Заторохтіла сорока, як діжка з горохом.
5. Меле, як порожній млин.
6. Бесіди багато, а розуму мало.



## СЛОВНИК З РИТОРИКИ

**Аудиторія** – 1) приміщення, де читають лекції, доповіді, промови; 2) група людей, на яку в процесі прямого чи опосередкованого спілкування здійснюється цілеспрямований вплив з метою її інформування, навчання, переконання, стимулювання певних практичних дій.

**Висота** (звуківисотність) – це якомога повніше використання мелодійного діапазону голосу, доступне розширення звукових можливостей.

**Вступ** – частина промови, розміщена на її початку, у якій коротко викладаються певні зауваження щодо змісту й мети промови.

**Гнучкість** – здатність легко й швидко змінюватися за висотою, силою, тривалістю звучання і тембром, здатність легко переходити від високих звуків до середніх чи низьких і навпаки.

**Голос** – це звуковий потік, зумовлений дрижанням голосових зв'язок (у гортані) унаслідок проходження струменя видихуваного повітря, дієвий компонент звукового мовлення, результат складної фізіологічної й психічної діяльності людського організму.

**Гумор** – це комічне й водночас доброзичливе зображення подій чи явищ.

**Дискусія** – обговорення якого-небудь питання або групи пов'язаних питань компетентними особами з наміром досягнути взаємноприйняттого рішення.

**Диспозиція** – „розташування думок” – визначення послідовності подачі матеріалу для реалізації поставленої мети, відбір аргументів для доведення думок.

**Діалог** – одна з форм мовлення, розмова між двома особами.

**Дотеп** – кмітливий та влучний вислів з гумористичним або сатиричним відтінком.

**Експромт** – виступ без підготовки.

**Елокуція** – „вираження думок” – відбір ефективних мовних засобів (слів, словосполучень, речень, стилістичних

фігур) для висловлення думок і реалізації запланованого, сама реалізація задуму.

**Етос** (звичай, звичка, характер, мор) – моральний кодекс, основа формування риторичного ідеалу, етичні правила.

**Жанр** – вид творів в окремій галузі, який характеризується певними сюжетними та стилістичними ознаками.

**Жест** – це рухи тіла людини. Поділяються на механічні, ілюстративні й емоційні.

**Злетність** – здатність голосу зберегти свою звучність у великому приміщенні, коли мовець не напружується, щоб подолати голосом значну відстань; здатність голосу виділятися на фоні інших звуків.

**Інвенція** – „винайдення думок” – знаходження матеріалу, визначення теми, задуму промови.

**Іронія** – це тонке, приховане глузування. Той хто вдається до іронії, може із серйозним виглядом висміювати те, що говорить.

**Комунікація** – інтенсивне взаємодіявання людей на основі обміну різного роду інформацією, думками, почуттями, волевиявленнями.

**Логос** – слова, мова, мовлення, у яких втілені поняття, думка, розум.

**Мелодика** – підвищення або зниження голосу у фразі. Інтенсивність залежить від посилення або послаблення видиху.

**Мелодійність** – здатність голосу відхилятися за певними законами вгору, вниз, встановлюватися на середньому рівні, знову підвищуватись і падати.

**Меморія** – запам’ятовування промови: використання властивостей пам’яті для заучування змісту тексту, словесних і несловесних засобів.

**Милозвучність** – чистота і свіжість тембру (без сторонніх призвуків: хрипіння, сипіння, скованості та інше), вроджена краса звуків.

**Міміка** (від. гр. – наслідування, зміна ) – рухи м'язів обличчя, які виражають внутрішній душевний стан людини; один з важливих елементів ораторського мистецтва.

**Наголос** – це виділення за допомогою голосу частини мовної одиниці (складу, слова, фрази).

**Назалізація** – вимова в ніс кінцевих голосних.

**Об'єктивність.** – повідомлення лише достовірної, ретельно перевіреної інформації.

**Об'єм (діапазон)** – тобто кількість доступних для відтворення нот (залежить від наявних у голосі відносних нот і тонів).

**Образність** – наявність у тексті виступу живих картин; активізує увагу й сприяє міцному запам'ятовуванню.

**Оратор** – людина, що виголошує промову.

**Ораторія (акція)** – виголошення промови: техніка виконавської майстерності оратора.

**Партитура тексту** – це підготовлений за допомогою загальноприйнятих знаків запис тексту, призначений для виголошення.

**Пауза** – призупинення руху мовленнєвого потоку, засіб емоційного, логічного виділення фрази чи слова.

**Пафос** – (пристрасть, почуття) – інтелектуальне, вольове, емоційне устремління мовця (оратора), яке виявляється в процесі комунікації і в його продукті – тексті.

**Персонологія** вивчає особливості темпераменту, риси характеру, образ мислення, можливі проблеми міжособистісного спілкування людини, що виявляються на її обличчі.

**Повнозвучність** – невимушена, вільна звучність, на противагу крикливості або напруженій звучності.

**Полеміка** – суперечка в суді, у пресі, на диспуті, на зборах; зіткнення різних поглядів при обговоренні будь-яких наукових, політичних, літературних та інших питань.

**Публічний** – той, який відбувається в присутності публіки, слухачів; прилюдний.

**Ритм** – це чергування наголошених і ненаголошених, коротких і довгих складів.

**Ритор** – учитель або учень класу риторики; теоретик ораторського мистецтва.

**Риторика** – це наука про ораторське мистецтво; теорія красномовства; майстерність уживання мови для передачі інформації та для інтелектуального та емоційного переконання.

**Сила** – це повноцінність, компактність (не гнучкість) звуків, яка визначається тим простором, який звук повинен заповнити.

**Теза** – головна думка або згусток думок, що розгортається в ході спілкування з аудиторією.

**Тембр** – забарвлення голосу, що надається обертонами (додатковим тонами), виразник емоційності, експресивності мовлення.

**Темп** – прискорення або уповільнення вимови.

**Топос** (місце) – риторичне поняття, що означає загальні місця у промові – найбільш типові мовні ситуації, їх описи; що майже в усіх промовців однакові.

**Тривалість** – збереження позитивних властивостей голосу в різноманітних формах використання його під час мовлення (темп повільний, середній, швидкий і їх відтінки); здатність людини довго, не втомлюючись, говорити повними, чистими звуками.

**Фізіогноміка** – давня наука про обличчя людини.

**Фраза** – найменша самостійна одиниця спілкування, що становить смислову і граматичну одиницю мови; висловлення, що становить змістову та інтонаційну єдність.

**Цілеспрямованість** – конкретний задум виступу.

**Ясність** мовлення – це смислова прозорість виступу, що забезпечує його зрозумілість, доступність, безперешкодне засвоєння аудиторією.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю. Мовленнєва комунікація Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 472 с.
2. Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю. Риторика. Львів, 2001.
3. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення : навч. посіб. Львів, 1990.
4. Бондаренко Г. Риторичні прийоми підготовки відповіді на запитання опонентів. *Рідна школа*, 2005. № 4. С. 53 – 54.
5. Борг Джеймс. Мистецтво говорити. Таємниці ефективного спілкування. Харків : Фабула, 2019. 304 с.
6. Должикова Т. І., Мілева І. В., Нікітіна А. В. Лінгвістика тексту : навч.-метод. посіб. Луганськ : Альма-матер, 2007. 82 с.
7. Дубчак О. Чути українською. Київ : Віхола, 2020. 192 с.
8. Єлісовенко Ю. П. Ораторське мистецтво : постановка голосу й мовлення : навч. посіб. / за ред. В. В. Різуна. Київ : Атіка, 2008. 204 с.
9. Карнегі Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. Москва, 1989.
10. Флемінг Керол. Говорити легко та невимушено. Як стати приємним співрозмовником. Книжковий Клуб „Клуб сімейного Дозвілля”, 2020. 240 с.
11. Коваленко С. Сучасна риторика : навч.-практ. посібник. Тернопіль : Мандрівець, 2007. 184 с.
12. Куньч З. Риторичний словник. Київ : Рідна мова, 1997. 341 с.
13. Львов М. Р. Риторика. Культура речи – Москва : Академія, 2004. 272 с.
14. Мацько Л. Риторика [Текст] : навч. посіб. 2 вид. Київ : Вища шк., 2003. 311 с.
15. Мацько Л., Мацько О. Вітчизняна риторика. *Дивослово*. 2002. № 5.
16. Мацько Л., Мацько О. Риторика стародавньої Греції і стародавнього Риму. *Дивослово*. 2002. № 1.
17. Олійник Т.І. М. Туллій Цицерон – вершина римського красномовства. Київ, 1990.



18. Полюга Л. М. Словник антонімів української мови / за ред. Л. С. Паламарчука. 2-ге вид., доп. і випр. Київ : Довіра, 2004. 275 с.
19. Саймон Себаг-Монтефіоре. Промови, що змінили світ. Київ : КМ-БУКС, 2017. 328 с.
20. Сагач Г. М. Словник основних термінів та понять риторики : [навч. посіб.]. Київ : МАУП, 2006. 280 с.
21. Сагач Г. М. Золотослів. Київ : Райдуга, 1993. 378 с.
22. Сарані Н. Риторика як наука і мистецтво слова. *Укр. мова і л-ра в шк., гімназії, ліцеях та колегіумах*. 2002. № 4.
23. Сербенська О. А. Культура усного мовлення : практикум : навч. посіб. Київ : Центр навч. л-ри, 2004. 216 с.
24. Скуратівський Л. Елементи практичної риторики в 11 класі. *Українська мова і література в школі*. 2003. № 3. С. 4 – 25.
25. Словник синонімів української мови : у 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. Київ : Наук. думка, 2006.
26. Томан І. Мистецтво говорити. Київ : Політвидав України, 1986. 293 с.
27. Хоменко І. В. Еристика : мистецтво полеміки. Київ, 2001.

## ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
РОЗДІЛ 1. Що треба знати про публічне мовлення.....	4
1.1. Риторика як основа публічного мовлення.....	4
1.2. З історії риторики.....	13
1.3. З теорії риторики.....	21
1.4. З практичної риторики.....	28
1.5. З техніки риторики.....	42
РОЗДІЛ 2. Як аналізувати чуже мовлення.....	51
РОЗДІЛ 3. Як тренувати власне мовлення.....	54
ТВОРЧІ ВПРАВИ Й ЗАВДАННЯ.....	71
ПАМ'ЯТКА РИТОРА.....	81
СЛОВНИК З РИТОРИКИ.....	91
ЛІТЕРАТУРА.....	95

*Навчальне видання*

**Нікітіна Алла Василівна**  
**Барилова Галина Кіндратівна**  
**Кравченко Маргарита Віталіївна**

## **ПРАКТИКУМ З РИТОРИКИ**

Навчальний посібник

(українською мовою)

За редакцією авторів  
Комп'ютерний макет – Барилова Г.К.  
Коректор – Нікітіна А.В.